Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 227 (14949) 1992 чылдың ноябрь 24, вторник Солуңга ат салган шагы 22.45. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

ГАЗТАН БЕНЗИН

НОВОСИБИРСК. (РосИНТА-СЧТА-ның корр. Виктор Ельмаков). Нижневартовскиде ада-чурт практиказында бир дугаар газ болгаш газ-конденсаттарындан эки кывычал бензин алыр үлетпүр тургузуун ажыглаалда киирген болгаш төлевилел күүседүүнге чедирген. Ол тургузугну Россияның ЭА-ның Сибирь салбырының катализ институдунга ажылдап кылган. Улуг эвес хемчээлдиг ол аппаратураны чиг эттиг тывар болгаш мотор кывар чүүлүн ажыглаарынга чоок черлерге тургузарынга таарыштырган.

Газтан бензин алыр тургузуглар нефть-газ тывыштыг комплекстер турар черлерге канчаар-даа аажок ажыктыг. Чүл дээрге ол черлерде газ конденсады колдуунда ажык чок үнүп турар, а мотор кывар чүүлүн нефть ажылдап кылыр заводтардан катап дедир сөөртүп эккээр. Чаа тургузугну эптеп кылып алырга, ол артык чарыгдалдар чидер болгаш куруг барып турар конденсаттар ажыктыг апаар.

КЫШТАГЛААШКЫН: шыңгыы шылгалда

БАЙДАЛ, ТОДАРААНЫ, БОДАЛДАР

Чаа тургустунган болгаш ындыг бе, Улуг-Хемде «Арыг-Бажы» совхоз барык мал чок чер болган. Ийи кодан... өшкүлүг. Ол-ла. Бир коданы арта анайлар. Ынчалзажок мыйыстыг бода малы харын шору арбын: 709 баш. Бо малдың турар фермазы, ында кадарчылар, саанчылар чурттаан суурга бир дугаар баргаш магададым. Улуг. Арыг-Бажы боду каш чыл бурунгаар бо хире турган боор ийин. Харын саар инек 159 баш турганындан 110-га чедир кызырылган. Бо безин четчир сан-дыр. Чүгле сүт саалдазы хүн бүрүде аңгы-аңгы боор турары бисти кайгатты.

Көрүп көрүңер даан. Бис аңаа ноябрь 13-те чордувус. Сөөлгү үш хонукта чеже сүт сагдынган турган эвес?... Ортумаа-биле хүнде 2,3 литр сүт сагдынган турган деп алыылы. Ынчалзажок ниити сантүң бир дески эвес, а өскеп бадып эгелээр эвеспе. 11-де 337 литр сүт сагдынган болду. Оон 225-ни күрүнеге дужааган. Ынчаар бижип келдивис. Шынында саткан чүве-дир ийин. Ынчанмас болза бо рынок үезинде канчап амыдыраарыл. 12-нин хүнүн көрүптээли. Демги санывыс 312 чедир чавызап бадып келген. 25 литр кайнаар агып кире бергенил? Элдеп аа. А 13-те дедир өскээн. Ам демги сан-чурагай 340-ге келген. Рекорд. Бо чорукту саанчыларның ээ-харысалга чогу, ажылга багай хамаарылгазы-биле тайылбырлаар апаар. Ферма даштында чыдып алгаш, бир чамдызы ажылга озалдап кээр, азы бажынынче эрте чоруй баары магатчок. Оон өске мону чүнү-биле тайылбырлаарыл?

Ажылдаар хөңнүвүс чок элдеп улус бис аа. Кадарчы ажылын боду-ла (!) эки тура-биле каттаг чорупкан. Кажаа иштиң директору, сүму чагырыкчызы баштаан кезек улус аштаан тур. Тарып боозадыкчы Тамара Чыдымоолду хуралга маңзарывыска-даа келбээн. Ажылга база ындыг кижи дишти: кээр-келбес. А ол бир шагда «Районнуң эң эки тарып боозадыкчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи безин чораан кижи-дир. Харысалгалыг ажылдакчы кижи мындыг багай үлегерлиг турда, саанчыларда, кадарчыларда чүү боор. Инек безин ынчангаш бир хүн 25 литр сүт ажыр берип, бир хүн «кызып алгаш өйлеп» эгелээри ол ыйнаан.

Ол хиреде алыр чүүлге кызымак улус дишти. Кажаа иштa караңгы чорду. Сайгылгаан азып каарга, 15 минута болбас. «Рэзи» тыпты бээр. Инек өдээ аштаар хүүрээн холдан салба. Оон башка ооң соонда көрбес сен. Чайын ыяш-даш, ам хөмүр-даш дээш колданмас чүве-ле чок. Ол фермадан чоокта үш инек читкен. Совхоз директору Э. Д. Серен баштадыр истеп чорааш, Торгалыг суурже кире истээннер. Кол кудумчуга киргеш, ис читкен. Асфальтыга чүү боор. Кады чораан шагдаа безин дузалаваан. Ам олар та кымның пажында, аксында, аңмаарында. Оларны «ийи буттуг кокарактарже» шургудуп берген улус база силерде болдур эвеспе. Фермада, азы совхоз төвүнде.

Район кезип чоруур кижи болгаш, Улуг-Хем район Советиниң даргазы Б. С. Седей эң-не арган инектер силерде дээрзин эскерип чугаалап турбадыве. Ам безин күштүг хат ужур шаантар чыгы ол инектер ажыг кыштың соогу кээрге канчаарыл? Ноябрь дээрге күстүң айы болгай. Кышкы үш айлар ам-даа мурнувуста болдур эвеспе. Дөө Саян артындан, Көк-Тейден, Каа-Хем районундан улуг өртек-үне-биле садып эккеп алган сүткүр инектериңисти оода камнап көрүңер. Олар бистиң бо чиңгине, болувустуң Арыг-Бажы инектери ышкаш, арып-доруваан боор аа? Ынчаарга-ла чүгээр-дир. Мал-даа болза амылыг амытан ышкажыл. Акша-төгерик база хөй үнген. «Шары-бута орнунга хөй инек тудунар. Ол дээрге эът-тир, сүт-түр» деп бис-биле кады чораан бир улуг эрге-дужаалдыг дарга анаа эвес чугаалаан, сүмелеп турган болдур эвеспе.

Чогум сиген, силос, саваң, чарба дээн чижектиг мал чеми силерде бар чорду. Камныг чарыгдап, таарыштыр чемгерер болза ол чедер. Кадык, кисель, чудан чергелиг немелде чемнерден хайындырып берзе кандыгыл.

Чудаңгы бызаа, инектерге дээрим ол. Бызаалар иллилеп турар, ол берге-дир. Бо талазы-биле хемчегни улуг мал эмчизи ап турарын дыңнадывыс. Оон башка ол халдавырлыг дээрзин улуг улус бис билбес эвес бис. Арган, ортумак күштүг, семис дээн чергелиг кылдыр бүгү бар инектерни үш кезекке амдыгаштан үзер деп турарыңар шын-дыр. Бо дугайында район Советиниң даргазы, районнуң улуг зоотехниги, совхоз директорунуң бодалдары дүгжүп турар чоржук.

Совхозуңарның мал дуюун мыйыстыг бода мал тургузуп турар чүве болганда, төрүүр инектиң баш саны силерге ушчок куду дээрзин сан-фактылар чижеглеп көргүзүп турары ол харын багай. Көрүп көрээли даан. Силерде чүгле 21,4 хуу турда, ниити районда безин 35,5 хууга ден. Дүрүм ёзугаар болза ол 50-ден өрү хуу турар дээрзи билдингир болгай. Эътке хереглеливис база хөй чорду. Сүткүр инектер дээш арт-сынар ажыр чедип, барып эккеп алган инектеривистиң чамдызы безин чидиртине бергени хараадалаачыг-ла дыр. Мынчап турар болза мал бажы өспес дээрзи ийиге ийини кадары-биле дөмей чүве ышкажыл.

Саванны хеггеш, сиген-биле холуй бээрин Седей дарга зоотехник кижи болгаш сүмелеп турду. Ынчаар болза ооң хоолулуг шынары улгадыр. А эң-не кол чүве ооң чидиртингир чорук хөй-даа, ээшү-даа эвес, а 30 хууга өөр дээрзин амыдырал бадыткап турар. Кижиге безин хүнүң-не хлебтиң чүгле чаңгыс кара картын берилле, берип-ле турар болза, ол кайын шыдажыр. Кара меңи чыды соок дээрзи тодаргай, чурагайда ынчаар бижээн. Зооветтөөрээндигени дыргизер үе келген дээрзин ажыл-агый дугайында чугаалашкан хуралывыска олурушканнар чугаалап турду. Оон башка чүү дээш акша-шалын ап турарывыс билдинмес-тир. Компенсация, ваучер дээш айтырыглар-ла хөй. Ол бүгүнү малдың ажаалда-тежээлдези-биле кады демги кичээлге чугаалажып болгай. Амыдыралчы айтырыглар ышкажыл. Ол бүгү ажыл-иштиң бурунгаар дөгүдеринге дөгүм болур дээрзи тодаргай.

Седип **МОНГАЛ**.

ЧЫЛГЫЧЫ ЭРЕС КАРА-САЛ

Күскээр кыжын Өвүр чери анаа турар эвес. Тайга-сыннары кылыктанган чүве дег, шиңледир-кооладыр шуурганнап туруп бээр, а ховуларынга хар быскаиннап эгелээрге-ле база-ла хат айдедир хадыгылаан соонда шуурганнай бээр. Чамдык-чамдыкта чап-чаа-ла каан турган дээр чүве көзүлбес кылдыр дүвүлээш туруптар. Эртенги үеде бичии чүгээртээр, дүъш чоокшулап орда катап-ла эгелээр, хондур сыыладыр хадып хонар.

Чоокта чаа Хандагайтыга сургакчылап чорааш, ындыг хүннерниң бирээзинде «Коммунизмче орук» ажыл-агыйның чылгычызы Эрес-оол Кара-Салга ужураштывыс. Чолдаксымаар сынныг, ындыг болзажок, мөге-шыырак эът-ханындан илдеп аныяк оол бистиң-биле сеткил хандыр чугаалашты. Ол аныяк кижи каш чыл бурунгаар шериг албанындан халажып келгеш, совхозунга ажылдай берген. Эрткен чылдан бээр акылары Дыртык, Чаш-оол Монгуштар-биле совхозтуң бир кезек чылгы малын кадаржы берген. Чылгычының ажылы чымыштыг. Кодан чылгыны дүн-хүн чок карактаар. Амыдырал бергедээн амгы үеде көдээ черде мал кадарып чоруур кижилерге кончуг-ла берге апарган. Ыт-куш-даа ажырбас, бичии-ле кошкаш дээр болзуңза, оорлар бош чораан малды кодан-коданы-биле сүрүп аппаар. Ылангыя кызыгаар районнарда байдал кончуг нарын апарган. Чоокта чаа бо ажыл-агыйның бир кодан чылгызы ис чок читкен. Алдан ажыг малдың чүгле он хирезин Моол кызыгаарындан эгиткен. Оон аңгыда бөрүлер база малче халдап эгелээн. Ынчангаш чылгычылар кадарып турар малындан дүн-хүн чок салдынмас апарган.

— Бисте ийи чүс ажыг чылгы мал бар. Ийи акым-биле кады оларны кадарып турар бис. Кыжын Улаатайга кыштаар улус бис. Шала чыскаар Улаатай бажындан эгелээш, Бора-Шай бажынга чедир каш-даа чайлагларны солуп, малывысты семиртип алыр улус бис. Күскээр Улаатайга чоокшулап кээр улус-ла болгай бис. Өөренген аайывыс-биле аңаа кыштаар бис. Малывыс онча-менди. Чылгы малды ажылга ажыглавайн, эът планынга дужаап турарынга кончуг хомудаар мен — деп, аныяк чылгычы Эрес Кара-Сал хомудалын биске чугаалады.

...Хар дүвүлеевишаан, Эрес Кара-Сал суурдан чем садып алыр дээш аъттаныпты. Оон Чүгүрүк-Шилгизи хат-казыргы дег шуурган аразынче көзүлбейн барды.

ЧУРУКТА: чылгычы Эрес Кара-Сал.

Лазо **МОНГУШТУҢ** фотозу.

АЖЫЛГЫР, ТЫВЫҢГЫР АЖЫЛДААР

Эрткен субботада Кызылга экономика айтырыгларының талазы-биле республика хуралы болуп эрткен. Хуралды Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажыткан болгаш даргалап эрттирген.

Рынокче шилчиишкинниң республика программазы хүлээп алдынганындан бээр ындыг-ла үр эвес үе эрткен деп, ол хуралды ажыдып тура чугаалаан. Ындыг болзажок ол үениң дургузунда эвээш эвес чүүлдер кылдынган, программада көрдүнген чүүлдерниң элээн хөйү боттанган. Программаның чамдык угланыышкыннары амгы үениң негелдезинге дүүшпес апарган. Ынчангаш Тыва Республикада болгаш Россия Федерациязында тургустунуп келген ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг байдалдарга дүүштүр ук программаны чаартыры негеттинип келген.

Рынокче шилчииришниң программазы, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга реформаларны хаңыладыры дээрге-ле моон мурнунда турган экономиктиг харылзааларны шуут чаартып өскертириниң программазы болур. Амгы үеде айтырыгны чүгле ынчаар тургузар болзуувусса, бурунгаар хөгжүлде ап шыдавас болгаш мурнувуста туруп турар бүгү айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлеп ап шыдавас бис деп, Президент чугаалаан. Чоннуң хереглел барааннарын болгаш аъш-чем аймаан бүдүрериңге ханы чаартылгаларны кылыр, биче болгаш ортумак бизнести хөгжүдер ужурлуг бис. Амгы үеде ажыл-агый ажыл-чорудулганы чорудуп турарывыста ындыг чаа чүүлдер көзүлбейн, эргидеги арга-методтарывысты уламчылап, төп черлер-биле доктаамал харылзаа тудар практикадан чайлап шыдавайн турар бис. Төп-биле харылзаада эки-даа, шала чедимчэ чок-даа чүүлдер бар. Ийет, амгы үеде Москва биске дотация акшазы бээринден, капитал салыышкыннар үндүрүп бээринден ойталавайн турар. Ынчаарга дотация, чээлиини болгаш чугула хереглелдиң барааннарын, аъш-чем аймаан төптен чежеге дээр дилеп кээр бис? Республиканың экономиказын чүгле ындыг арга-биле хөгжүдер бис бе деп, Президент айтырыгны дорт тургускан.

Ындыг болзажок Федеративтиг Керээде көрдүнгенин ёзугаар бүгү деңнелдерге Москва-биле, өске-даа республикалар болгаш девискээрлер, ылангыя Сибирь девискээри-биле чайыралчы харылзааларны калбартыры, хөгжүдери чугула. Ооң-биле чергелештир боттарывыс акшаны ажылдап алырынга, бүдүрүлгевисти хөгжүдеринге өөренир ужурлуг бис. Чүгле ындыг арганы ажыглап тургаш, Тываны моон соңгаар дотация дилевес республика болдуруп шыдаар бис.

Эрге-чагырганың федералдыг болгаш чер-чер органнарының аразында хүлээлгелерни болгаш бүрүн эргелерни Федеративтиг Керээде принципалдыг ёзу-биле онзалап тускайлап айыткан чүүлдерже хурал киржикчилериниң кичээнгейин Ш. Д. Ооржак углаштырган. Ук документиниң кол-ла үнелиг чүүлү болза Россия Федерациязының составында бактаан кирип турар республикаларның болгаш девискээрлериниң боттарының калбак инициативчи болурунче, экономика талазы-биле бот-тускайлан болурунче улуг кичээнгейиниң салдынганы болур. Биске берип каан ындыг бот-тускайлаң чорукту билдилиг ажыглап билир херек. Төп эрге-чагырга органнары-биле тус черниң бот-эргелелиниң бүрүн эргелерин аңгылап тускайлааларының принциптерин Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелинде көрдүнген. Чижээлээрге, эрге-чагырганың тус чер органнары боттарының девискээрлериниң боттары хөгжүдүп сайзыратсын, акша ажылдап ап өөрензин, а ол ышкаш чонну боттары ашкарып-чемгерер аргалыг болзуннар дээш черниң, ооң казымал байлактарын, өске-даа курлавырларны оларның эргезинге дамчыдып берген болгай. Ол эргелерни бүрүн ажыглаар, ажылгыр, тывыңгыр болгаш инициативчи ёзу-биле ажылдаар херек. Моон мурнунда ажыглап көрбээнивис, ажыглап чорбаанывыс аргаларны безин ажыглап тургаш, экономикавысты боттарывыс хөгжүдер ужурлуг бис, деп, Президент түңнелипде чугаалаан.

Хуралга тургустунган айтырыгны чугаалажып көөрүнге министерстволар болгаш ведомстволар, бүдүрүлгелер удуртукчулары, чазак кежигүннери болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар киришкен.

Хуралдың ажылын Президент Ш. Д. Ооржак түңнээш, экономиктиг реформаларны боттандырар талазы-биле амгы болгаш келир үедеги сорулгаларны тодараткан.

(Бистиң корр.).

ЧОГААЛЫВЫСТЫҢ АРЫЫ ЧҮГЛЕ БИСТЕН ХАМААРЖЫР

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫНЫҢ БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛЫНГА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ БАШТААР ЧЕРИНИҢ ДАРГАЗЫ АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ ДАРЖАЙНЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

Бөгүн бистиң республикавыстың амыдыралында аңаа эвес болуушкун болуп турардыр. Бистер Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 50 чыл оюн демдеглеп эрттирип тур бис. Угаан-медерел культуразынче, черле ынчаш бүгү уран чүүлче барык-ла сагыш салбастаан, харын ону тооп, ожаап көрбестээн, черликсирээн, аңзаан бо берге үеде бис Тываның бир дугаар чогаадыкчы эвилелиниң алдын байырлалын эрттирип тур бис.

1942 чылдың ноябрь 22-24 хүннеринде Тыва Арат Республиканың Чазааның хуралдаар залынга тыва чогаалчыларның тургузукчу 1-ги конференциязы болуп эрткен. Аңаа амгы тыва чечен чогаалдың үндезилекчилери С. Тока, С. Сарыг-оол, В. Көк-оол, А. Пальмбах, С. Пюрбю, О. Саган-оол, В. Эренчин, М. Идам-Сүрүң, Б. Хөвеңмей, Л. Чадамба болгаш өске-даа чогаалчылар чыылгаш, Тываның Чогаалчылар эвилелин тургускан. Эвилелди тургузарының бетинде-ле бурунгу тыва чоннуң национал уран чүүлүнүң чаа хевири — тыва чечен чогаал тыптып келген турган. Ол үеде тыва чогаалдың шилиндек чогаалдары Сергей Пюрбюнуң «Чечек» деп шүлүглели, Степан Сарыг-оолдуң чечен шүлүктери, «Белек» деп тоожузу, Салчак Токаның «Каргыга чорааным», «Үүр даргазынга үш чыл болдум» деп чогаалдары, В. Көк-оолдуң өлүм чок драмазы «Хайыраан бот» чолнуң ынак, сүзүглээр чогаалдары апаргылаан.

Үстүнде адааным чогаалчылардан чыда калбайн, чогаадыкчы ажыл-чорудулганы Салчак Тамба, Куулар Тамба-Сүрүң, Иргит Бадраа, Салчак Самба-Люндуп идепкейлиг чорудуп, тыва уран чогаалды хевирлеп тургузарынга боттарының улуг-хуузун киирген. Тыва чечен чогаал улустуң аас чогаалының чырык эки чаңчылдарынга, орус болгаш совет, делегей чогаалының эки үлегеринге даянгаш, бут кырынга быжыгып туруп келген.

Национал бижиктиң ачызында тыптып келген чаа тыва чогаалдың база ону боттарының чогаалдары-биле хевирлеп, байлакшыдып турар чогаалчыларның ажыл-чорудулгазын башкарар, ону чогаал эртеминиң үндезининге тургузар чаңгыс аай Эвилелди тургузарын үе негеп келген турган. Ынчангаш 1-ги конференцияны чыылдырган ужуру-даа ол, аңаа организастыг айтырыглар-биле чергелештир чогаал теориязының, хөгжүлдезиниң айтырыгларын база чугаалашкан.

Ол конференцияга Чогаалчылар эвилелиниң Уставын хүлээп алган. Чаа төрүттүнген Чогаадыкчы эвилелдиң баштаар чериниң даргазынга шүлүкчү Сергей Пюрбю соңгуттурган. ТАРН ТК, Тыва Арат Республиканың Чазаа чаа эвилелдиң бодунуң хайгааралынга ап, тыва чогаалдың сайзырап хөгжүүрүнүң херээнге сагыш човаашкынын илередип, ону акша-төгерик биле хандырып магадылаарын хүлээнген.

Тургузукчу конференцияның эрткенинден бээр 50 чыл болуп турар-дыр. Ынчан ол Чазак ордуӯнга эрткен. Дүүн-бөгүн бистер тыва чечен чогаалдың айтырыгларынга турасказаткан эртем-практиктиг конференцияны база бот-догуннаан Тыва Республиканың Чазааның Ордузунга бистиң республиканың күрүне айтырыгларын чугаалажып шиитпирлээр улуг залынга эрттирдивис. Ында база-ла улуг ужур-утка бар-дыр. Республиканың удуртулгазы уран чүүлче, чечен чогаалче ээ көрнүп турарының бир чижек-барымдаазы ол деп санап болур-дур. Эптиг үе ажыглап алгаш, мында чыылган чоннуң мурнундан, чогаалчы эш-өөрүмнүң өмүнээзинден бистиң эртемденнеривиске, конференцияның аалчылары болуп арга-сүмезин берген Новосибирскиден келген эртемденнер — Россияның Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү Александр Бадмаевич Соктоевке, профессор Людмила Павловна Якимовага, республиканың школаларындан келгилээн тыва дыл болгаш чогаал башкыларынга өөрүп четтиргенивисти түректиң ханызындан илередип, мөгеерип чолшээреп көрүнер.

1942 чыл — дайынның эң-не берге, кадыг-дошкун чылдарының бирээзи-дир. Оон бээр 50 чыл эрткен. Удавас декабрьда Сталинградка фашистиг аг-шеригни чылча шапканының 50 чыл ою болур. Ындыг берге хүннерде даартагы таӧын амыдыралдың келиринге улуг идегел бүзүрелдиг Тываның Чогаалчылар эвилели төрүттүнген.

1992 чыл бистиң амыдыралывыска база-ла аар-берге шылгалдаларны тургузуп келген. ССРЭ буступ дүшкени биле, ооң девискээринге төрүттүнген чаа күрүнелерден дайын-чаа-чалбак, үгер-боолар дыңмирап, октар сыылап, чүс-чүс кижилер амызындан чарлып турар. Ханныг үскүлежиишкиннер Россия Федерациязының девискээринде болуп эгелээн. Эргиде сүзүглеп чораан ыдыктыг деп санаттырып чораан сеткиишкиннер, күзелдер тайлып, эстип хайылган, чаа сүзүглелдер, чаңчылдар, идеялар тургустунмаан. Чон ийиниң аразында келген, амыдыралдың дeңнели каш-каш катап кудулаан, өртектер чүгүрүү чырыктың дүргени дег, сыыладып бедип-ле тур.

Бөгүнгү эртем-практиктиг конференциязынга тыва чогаалчылар бистиң национал чечен чогаалывыстың эрткен үезин шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарып көрген, ынчалзадаа төөгүнүң чоннуң мурнунга социалистиг реализмниң тугунун адаа-биле ажылдап келген чылдары дээш арны кызар кандыг-даа барымдаа чогун бадыткааннар. Төөгүнүң бөгүнгүнүң байдалдарынга, үзел-бодалдарынга дүүштүр кайы хамаанчок эде кылыры болдунмас. Партийжи күчүлелдиң болгаш аңгы демиселиниң идеяларының кадыг кыскажының адаанга турган даа болза, бистиң чогаалчыларывыс тыва чоннуң чоргааралы, оон сагыш-сеткил культуразының эртине байлаа болур кайгамчык чогаалдарны бижип тургускан.

Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Салчак Тока, Олег Саган-оол, Виктор Көк-оол, Монгуш Идам-Сүрүң, Байкара Хөвеңмей, Леонид Чадамба олар тыва чоннуң уран-чечен төөгүзүн тургускан, Салим Сүрүң-оол, Монгуш Кенин-Лопсан, Юрий Кюнзегеш, Кызыл-Эник Кудажы, Антон Калзан, Алексей Арапчор чогаалдары-биле ук төөгүнү улам байыдып, аныяк чогаалчы эш-өөрү — Эдуард Донгак, Антон Үержаа, Куулар Черлиг-оол, Монгуш Өлчей-оол, Николай Куулар, Владимир Серен-оол, Артык Ховалыг, Сайлыкмаа Комбу, Николай Ооржак болгаш өскелерни-даа эдертип алгаш, бо хүнде чонунга уран сөзү-биле, салым-чаяаны-биле бараан болбушаан.

Тыва чогаалдың хөгжүлдезинге, ооң теориязы-биле быжыгарынга критиктер А. К. Калзан, М. А. Хадаханэ, Д. С. Куулар оларның ачы-хавыязын мацаа демдеглевес аргавыс чок. Салым-чаяанныг чогаал шинчээчилериниң тыптып келгенин бисти база-ла өөртүп тур.

Александр Адольфович Пальмбахтың ады, шынап-ла, бөгүн төөгүвүстен балаттынмас. Ол бистиң баштайгы чогаалчыларывыстың улуг башкызы чораан. Тыва чечен чогаалды хевирлеп тургузарынга ооң киирген улуг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Бистиң национал культура, уран чүүлүвүстү хөгжүдеринге күжүн, салым-чаяанын, буянын көргүскен өске национарның төлээлерин чылыг сеткип сактып чоруур бис.

Тываның чогаалчылар эвилелиниң туруп келген бо бүгү чылдарында арыг тыва чогаалчылар-биле эгин кожа Анатолий Емельянов, Николай Сердобов, Михаил Пахомов, Светлана Козлова, Мария Хадахане, Мариам Рамазанова, Вячеслав Тимофеев чечен чогаалга идепкейлиг ажылдап келген болгаш республиканың хөй националдыг чонунуң уран чүүлүн байлакшыдарынга киржип, улуг-хуузун киирип чоруур.

Экономиктиг харылзааларның үстүп, буступ чазылганы биле бир дөмей, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң акы-дуңма улустарының чогаалчылары-биле харылзаалары база-ла сулараp, харын-даа үстүп эгелээн. Тываның чогаалчылары бодунуң төрээн черсуунга өңнүктерин хүлээп ап чораан. Якутия, Даг-Алтай, Белоруссия, Узбекистан, Бурятия, Хакасия, Кыргызстан, Моол Арат Республика боттарының чечен-мергеннерин Тыва черже чорудуп турду. Тыва чогаалчылар боттарының өңнүктериниң аал-оранынга барып, тыва чоннуң чечен чогаалын, уран чүүлүн бараалгадып, улустарның найыралын быжыглаарынга күжүн, салым-чаяанын сөңнеп чорду. Ам херек өскерилген — өңнүктер-биле аравыс ыраан, ол-даа канчаар, калбак чон-биле харылзаавыс үстүп тур, районнар, кода-суму кезип, номчукчулар-биле ужуражып, чогаал хүннерин эрттирер аргавыс чок апарды.

Амыдыралдың деңнели каш-каш дакпыр кудулааны-биле сагыш-сеткил, угаан-бодал культуразын байлакшыдар онзагай салым-чаяанныг кижилериниң — чогаалчыларның ажыл-ижи барык-ла үнезин чидирип бар чор, чогаалчының ажыл төлевири бөгүн эң-не куду шаңналдыг кижиниң шалыкының деңнелинден оранчок куду. 500 арыныг кылын романны чогаалчы адак дизе-ле, беш-алды чыл иштинде дүн-хүн чок бижип келир, ону ном кылдыр үндүргениниң соонда, чогаалчы муң чедер-четпес төлевир алыр. А ол акшаны беш чылдың айларынга хувааптарга, бир айда 100 рубль безин четпес. Бо хүннерде күрүне чогаалчының күжүн мөлчүп турар. Хосталганы, ажык-чарлыг чорукту холга тыпсып-даа берген болза, чогаалчының бодунуң ажылын сайгарып-саарарын барык-ла моондактай берген. Дериң төкпейн, шоодай-шоодай акшаларны чамдык кижилер ажылдап ап турар, чону дээш аарып, сагыш човап, чогаал бижип чоруур уран салым-чаяанныглар карманнарын кактаарга-даа, кыңгырт дээр көпеек чок апар чыдар.

Чогаалчылар эвилелинге бистер эрге-чагыргаларның дыргак каразы дег дузазы чок болган деп база шыдавас бис. Чазак шаа-биле ээ көрүп, сагыш човап эгелээн. Бо чылын «Улуг-Хем» альманахты 6 катап үнер сеткүүл кылдыр эде тургускаш, ону акшаландырган болгай. Ол дээрге төөгү ужур-дузалыг болуушкун-дур. Тыва чон бодунуң дылында тускай уран-чечен журналдыг болган.

Шүлүк чокта, ыры төрүттүнмес, шии чокта, театр чок. Тыва чечен чогаал Тывага уран чүүлдүң, өске хевирлериниң тыптып келиринге салдарлыг болган. Литература — уран чүүлдүң бүгү хевирлериниң адазы. Чечен чогаалче бөгүн сагыш салбас чүве болза, ол дээрге ном парлалгазынче, ыры, театр, уран чүүлче сагыш салбазы ол. Культурада ангыт хоорук хевнолер чок, мыдаа бүгү чүве чогаалдың сайзыралынче кичээнгейден кол хамааржыр.

Чогаалчылар эвилели — хөй организация, ынчалзадаа ол күрүнениң талазындан деткимче чокта чурттай албас. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң моон соңгааргы салым-хуузу чүгле республиканың Чазааның, Дээди Советиниң национал чечен чогаалга, уран чүүлге хамаарылга, туружундан кончуг хамааржыр.

Тыва Республика бодунуң чонунуң чечен чогаалын, оон ажылын башкарып турар Чогаалчылар эвилелин бодунуң колдуунуң адаанга кызып ап, ачы-буянын кезээ шагда көргүзер ужурлуг. 1942 чылда ТАР Чазааның чаагай буянныг үлегерин эдерип, ону Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак магадылалды тургузар дээрзинге хензиг-даа чигзинмейн турар бис, чүге дизе Чазактың, Дээди-даа Советтиң удуртулгазында бедик культураның кижилери саадап олуруп турар болгай. Бистиң удуртулгавыс бистерже кичээнгейин ам-даа күштелдирер, улгаттырар болза, бистиң хей-аъдывыс улам кирер. Ол чокка-ла бистер, чогаалчылар, кончуг хей-аъттыг улус бис. Чонувуска сеткиливистиң ыдыын, арыын тудуп, чогаалдарывысты сөңнеп, аңаа бараан болуп келген бис, бараан болуп чоруур-даа бис. Өөрүшкү-муңгаралда кажан-даа чонувустан хоорук чорбаан бис. Чонувус — чооган, хейүвүс — хейлен. Тыва чон чон болуп мөңге чоруур, тыва чогаал база-ла мөңге.

УДУРТУКЧУЛАР КӨВҮДЭЭРГЕ ЫНДЫГ БЕ?

Специалист сөс дилеп тур

Ажылым аайы-биле районнар төптеринге, кодээ суурларга бо-ла сургакчылап чеде бээр мен. Ында амыдырал үениң девии-биле хүн бүрү өскерлип, чаартынып турар. Ылангыя бо рынок харылзааларының берге үезинде канчаар амыдырап, ажылдап чурттаар экии дээрзин кижилер бодай берген. Ынчангаш чер-черлерде кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, ассоциациялар, тараачын (арат) ажыл-агыйлары тургустунуп тур ышкажыл. Күш-ажылдың хоочуннары чораан, амгы үеде пенсионерлер апаргылаан, азы кадыг ажыл кылып шыдавас болу берген, кадыкшылы баксыраан кижилер чүгле хуу ажыл кылып, ажы-төлүнге энек-дөмек болуруң бодап, мал малдап чурттап эгелей бердилер.

Оон-биле кады мээн бажымдан үнмейн чоруур бир айтырыг бар. Ажыл-агыйывысты экономиканың чаа структураларынга даянып, [illegible] дүүштүр эгелей-даа берген болзувусса, бо чылдың эгезинден бээр чоорту [illegible] берген өртектерге бастып алгаш, азы рынок негелделеринге элекке ырмазырай бергеш, ажылдап шыдавас апарганывыс ол чүве бе, черден болгаш малдан алыр продукцияларның хемчээлин көвүдедип чадап, харын-даа дыка эвээжедип алган бис. Мен манаа колдуунда мал ажылынга доктаар бодадым.

Республикавыс экономиказының бир кол адыры — мал ажылы. Орта эки көргүзүглер чедип алдынмас болза, ажыл-агыйлар алайгаар-ла хоозурап, ядарап бээр. Чүге дээрге эът, сүт, дүк эвээш бүдүртүнерге, кажа улуг апаар-дыр. А бистер ол продукцияларны бүдүрүп алыр дээш хөй чарыгдалдар үндүрүп турар болгай бис. Малдан алыр кол продукцияларның хемчээли чыл санында эвээжеп кел чыдарының чылдагааннары чүл? Малдың баш санының кызырлып кел чыдары, оон продуктулуг чоруунуң багазы, уксаажылдылга ажылынга сагыш салбастай бергени, ажылын хөгжүдер талазы-биле чаңгыс аай угланышкын чок апарганы, та[illegible] боозалылганы, малга бүдүрүкчү бугалар салырын организаставайн, бодамчалыг кылбайн келгени, мал чеминиң курлавырын четчири-биле белеткеп албас болу бергени дээш-ле ында шиитпирлезе чогуур айтырыглар-ла эндерик. Бо бүгүнү чер-черде ажыл-агыйларның тускай эртемниглери, сүт-бараан фермаларының коллективтери чүге шиитпирлеп чадап турарлары? Бодум хуумда ону мынчаар билип турар мен. Ам кайда-даа кооперативтер, биче бүдүрүлгелер, ассоциациялар, тараачын (арат) ажыл-агыйлары чоорту-ла көвүдеп, бот-тускайлаң башкарлып, демократтыг чаартылгаларның негелделери-биле ажылдап турар. Ынчалза-даа ындыг коллективтерде колдуунда төрел-дөргүл, эш-өөр тырткан кижилер бүгү ажылды холга алтарга, чоннуң арткан кезии амдызында кайнаар баарын, чүнү кылырын билбейн турар. Оон хараазы-биле дыка хөй кижилер, оон иштинде херээженнер ажыл тып чадашкаш, анаа-ла олуруп берген. Оларның ажылдаар хөөн-туразы чок болуп, бодунга ажыктыг ажыл кылырынче улуг-ла далашпайн турарлар. Ажылдап-даа турар болза, акша-шалыңын ай-айы-биле албайн баргылааш, улам-на хөөн чокталып, ниитиниң ажылынга продукция бүдүрерин бодавайн, а чүгле боттарының хууда чуртталгазын чугулага көре бергеннер. А олар күрүне секторунче эът, сүт, дүк ышкаш чугула чиг этти бүдүрүп киирбейн чыткаш-ла, акша-төгерик негеп, моон мурнунда чылдарда дег эккелиңер, бериңер дээр чанчылындан уштунмаан, ону салбаан болгаш ындыг болбастар ийикпе. Олзоның сөзү чөптүг болуп база болур. Кижилер аштанып-чемненир, иштенип-хепкерир болганда, акша-төгерик айтырыынга бергелер турбас-ла болза эки чүве-дир ийин. Ындыг бе дээрге колхоз, совхозтарның кассазында ай санында оларга үлеп бээр акша-көпеек база турбас боор чүве болгай. Ындында-ла ядыы-ядамык ажыл-агыйлар ону черден казып, дээрден дозуп алыр эвес — улус ажыл-агыйының ам кандыг адырын хөгжүдерил? Бир берге айтырыг ол боол турарын билир бис. Бир эвес хөй орулга киирип алыр деп бодаар болза, кижилерни ажылче бүрүн эпилелдээр, оларга деткимчени көргүзер, харын-даа кандыг-бир удуртур ажылдакчы кижи болза, акша-көпеек тыварының арга-хоргазын дилээр, тыптынар, ажыл-агыйны канчаар тургузуп алза эки дээрзин бодаар, бо үениң негелдези-биле сатчып-сааржып билир апаар-дыр, оон башка кандыг-даа ажыл кайын бүдер, кандыг-даа орулга кайыын кээр боор. Ылангыя бо машина-техника, кывар-чаар материалдар, дириг мал, тудуг ыяжының өртектери оранчок өзе бергенде аан. Шак мындыг байдалдыг тургаш, чүгле үре-түңнелдиг ажылдаар апаар-дыр. Чүгле бо таварылгада малдан алыр продукцияларның хемчээлин көвүдедип ап болур арга тургустунар деп бодаар мен.

Ам база бир айтырыгга доктаап көрейн. Ол болза удуртукчу кадрларга хамааржыр айтырыг чүве. Эрткен чылдың август айда чуртка демократтыг чаартылгалар эгелей берген соонда, мээң таныырым болгаш эки билирим чамдык удуртукчулар дораан-на «демократтар» апаргылааш, чамдык коммунист чораан кижилерни удуртур ажылга хүлээп албайн, оларны кызып-кыйып турганын көрген, дыңнаан мен. Ынчалза-даа коммунист-даа чораан болза, даанган ажылын дангаар-ла ак сеткилдиг, негелделиг чорук-биле кылып чораан удуртукчуларны билир мен. Кызыл райкүүсемунуң кодээ ажыл-агый эргелекчизиниң кол зоотехниги болуп ажылдап чораан үелеримде партия райкомунуң бирги секретары К. Н. Шулуу турган. Кыргыс Нөрбуевна шыырак билииглиг, шынчы, негелделиг, ажыл дээнде амырдыжын билбес, кижилерни удуртуп-даа, оларның-биле чугаалажып-даа билир чораан кижи. Чаа тургустунган районнуң кодээ ажыл-агыйын сайзырадыр, ону улам хөгжүдер ажылга ол улуг үлүүн киирген дээр мен. Ам шак ындыг ажыл-херекчи кижилерни чер-чер Советтеринден, районнарда кодээ ажыл-агый эргелелдеринден ховар көөр-дүр. А оон кадында кодээ ажыл-агый органнарының структуразын үргүлчү өскертип келди. Чижээ, бистиң Кодээ ажыл-агый министерствозун 1983 чылдың эгезинде дүжүрген соонда, оон ат-бажын каш удаа солуп, оон удуртур структуразын өскертип, ол ышкаш каш катап штаттың кызырылдазын кылып келгеш, бо чылын министерствону катап тургускан. Удавас оон ады база өскерлир: Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу апаар. Ол үелерде штатты дыка көвүдедип-даа, кызырып-даа келди. Шак ындыг чорук удуртукчу кадрларны чаңгыс черге быжыглап, турумчудуп ажылдадырынга дыка шаптыктыг болуп турар. Ооң түңнелинде бистиң кодээ ажыл-агыйывыс бурунгаар базым кылыр туржук, харын улам-на баксырап, экономиктиг бырызы дыка кошкай берген. Ында четпестерни салда базып санап турбайн, а бөгүнгү бистиң амыдыралывыста боттуг чүүлдерни көрүп көрээли.

Бодап чорууурга, мээң үеде кодээ ажыл-агыйже сагыш салыр удуртукчу чок апарган кире чүве бо. Чүге дээрге районнар төптеринде хамаан чок, кодээ суурларда безин амгы үеде үш удуртукчу — Совет даргазы, кодээ суур чагырыкчызы, колхоз азы совхоз удуртукчузу бар. Бир-тээ, ол суурларда тускай эртемниглер база бар болганда, ынча хөй удуртукчунуң херээ чүл? Ол үш дарга дээрге ол-бо айтырыг шиитпирлээрде, колдуунда-ла бот-боттарынче чүүй кагжып турар, ынчангаш кодээде мал ажылының орталанмайн турары ында деп билип турар мен. А районнар төптеринде база ындыг болдур ийин. Мээң бодап турарым-биле алырга, удуртукчу кадрларны шилип алыр, оларны томуйлаарда, үстүүртен келген штат чурумунга чагыртпайн, районнуң азы ажыл-агыйларының чурттакчыларының, ында депутаттарның чугаазын, сүмезин, бодалдарын өөренип көргеш, Бии-Хем район чагыргазы ышкаш хөделир болза, ынчан амгы демократтыг чаартылгаларга дүгжүп болур. Чижээ, Мөңге Кара-Сал «Өөк» совхозтуң директору болгаш Аржаан суму чагыргазының даргазының хүлээлгезин катай күүседип кирипкен. А Юрий Бичииҗик база ындыг: «Хадын» совхозтуң директору, ында суур чагыргазының даргазы. Олар ол ажылдарны бо хүннерде багай эвес башкарып, холга бурун алган. Ол-ла районда Ээрбек, Өөк Сесерлиг суурларда Советтер даргалары чок, а суму чагыргазының даргалары бар. Каяа-даа урдунчек аппараттың херээ чүү деп, Бии-Хем районда удуртукчу кадрларның саңын эмин эртир көвүдетпейн барган, ол чүүлдерни республиканың өске девискээрлеринге ажыглаар болза, чеже дарга бошка кызырлы бээр-дир. Ол дээрге акша-шалың камналгазынга улуг дэгүм ышкажыл. А кол-ла чүве — ону мен, мону сен харылаар сен деп орбазында, бир-тээ, кодээ черлерге эрге-чагырганы чаңгыс кижи холга тудкан болганда, ынчан оон негелделиг чоруу, бот-харысалгалыы бедиир деп билир херек. Бо көрүп чорууурга, удуртукчулар көвүдээрге ындыг бе, ажылды шын сеткили-биле сегиип алган кижи чок боор чүве-дир. Оон уламындан чамдык черлерде сагылга-чурум дыка баксыраан. Чажырып канчаар, ажылывыс үттүп алгаш, арагаже суңдулуувус дам бар чыдыр. Барып-барып сүт-бараан фермаларында биче ларёктарда безин араганы элбек аажок садып турарын көрдүм. Чүгле чаңгыс чижек. Таңдыда «Межегей» коллективтиң кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң Успенка сүт-бараан фермазында ларёкка кире бергеш, кайгап калган мен. Ында кандыг-даа арага аймаа бар чорду. Мындыг байдалдыг тургаш, мал бажын өстүрүп, оон продуктулуг чоруун бедидип, ону элбедип, ажыл-агыйывыска орулга киирип, амыдыралывыс экижидип ап шыдавас бис.

Амгы үеде районнарда Советтер, ында чагырга даргалары чогум чүнү кылып турарын кодээ ишчилер эки билбейн турар. Ол удуртукчулар чер болгаш мал ажылын чүгле районнарда эвээш сеңныг болгаш эвээш шалыңныг кодээ ажыл-агый эргелелдериниң база килдистерниң аппараттарынче чел каггаш олурупкан дээр болзумза, ында улуг-ла частырыг чок ийин. Алак-ла дээрге олар бо чугула ажылже хүн бүрү болгаш доктаамал сагыш салбастай бергеннер. Удуртукчулар саны көвүдээрге, ажыл-иш чайгаар-ла баксырай бээрин ыя ол чижек безин көргүзүп тур ышкажыл. Мал ажылынга болгаш удуртукчу кадрларга хамаарышкан чамдык бодалдарым ындыг. Ынчалза-даа олар өске кижилерниң сагыш-сеткилинде дүүшпейн барып болурун билип тур мен.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң кол зоотехниги.

Д А Р Г А Н

• • •

Тес-Хем районнуң төвү Самагалдай суурда септелге-техниктиг бүдүрүлгеде дарган Александр Тас-оолович Туматтың ажылы мактаддыг. Ол ажылдап турда көөрге, чараш-ла; кандыг-бир чүве кылып турда, эптиин канчаар. Дарган дээди эртемниг дээрзин демдеглеп каары черле артык эвес боор. Ол даргалап-даа, самбың тутса, санакчылап-даа болур. Ынчалза-даа сонуургалдыг ижи деп чүве ол ыйнаан: дарганның чымыштыг ижин ол каакcавас. Септелге-техниктиг бүдүрүлгеге септелге эрткен техника аймаанда уран-шевер дарганның холу дегбээннери чок деп болур.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

• • •

Эки кижилер дугайында

Томск хоорайга октябрь 15-те келдивис. Кады төрээн угбам билдинмес аарыгдан аараш салгадаан. Эмчилер тодаргай диагнозун тыппайн турар хире боорга, оларның боттарының сүмелээни-биле Томск хоорайда кардиология төвүнден дуза дилеп чедип келдивис. Угбамның аарыы чүрек-биле холбаалыг бе азы кандыгыл деп чүвени тодаргай билип алырынга кичээнгейлиг хыналданы мында кылып турлар. Келген эмнелгевистиң мында ажылдап турар профессорларының, эртем ажылдакчыларының, эмчилериниң, эмчи сестраларының, ажылчыннарының аарыг кижилерге хамаарылгазының экизин магадап ханмаанывыс мону бижииримниң бир чылдагааны болду.

ЧОНУ – ЧООРГАН

Мында ажылдап турар кандыг-даа чергениң эмчилериниң, эмнелге ажылдакчыларының аарыг кижиге кичээнгейлиг, аксы-сөзүнүң чымчак, дыңнангыр деп чүвезин деннеп дег чүве тыппас-тыр мен. Оларның хамаарылгазы кандыг-даа кижилерге бир дөмей. Аарыг улузун шинчип көөрде безин: «Үенерни меңээ бичии тарып болур силер бе?» — деп сөг айтырарга, кижи кайгаар чүве болду. Шала чуп турар аштакчылар безин эртип чыдырында: «Силерге шаптыктап тур ышкаш мен. Бичии ынчаш чуп кааптайн бе?» — деп айтыра бээрге, чүгле «Чок! Чок!» дээрден башка кижи чугаалаар чүве тыппайн баардыр. Аарыг кижиниң улустары дээрге, оларны аарыг кижизиниң чанынче хостуг эрттирипкен. Өрээлге чежеге-даа [illegible] чугаалажып болурун чөпшээрээр чорду. Оон-даа эки чүүлдерни бижиир болза, эндерик. «Эзулуг эмчилер мында чүве-дир» деп, кижи бүзүрээр чорду. Ындыг эмчилерлиг эмнелгеге канчаар-даа аарааш кижи саадавайн сегип чана бээр ыйнаан. Кижизиг ажылдаңныг, чырык, чылыг, чымчак сестерлиг эмчилерни бо кардиотөптен кажан-даа көрүп болур.

Ырак черден келген улус манаа угбаларны азырап, ажаап тура, бодуңарның кадыкшылыңарны база хынап ап болур силер дээрге, мен база бүгү-ле хыналданы эрттирип ап тур мен. Келир чылын төлевир амгызындан-даа улгадыр дээр чүве болду. Моон-биле чергелештир үе-шагның бергелээни кайда-даа бир дөмей болуп турарын аъш-чемниң өртээниң улгатканын, бараан өртээниң өскенин болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң оон-даа өске хевирлериниң өртек-хөлезиниң бедээни хөлчок чүве-дир ийин. Мында хлеб өртээ 40 рубль, бир кижиниң аалчылар бажыңынга чаңгыс хонганының өртээ 400 рубль чедип, самолет билединиң чаңгыс талаже 1500 рубль болуп турда, өске чүүлдерни чугаалааш-даа канчаар. Эң-не аар өртек ногаа аймаанда. Угбамның кошкак организминге херек ужурлуг чем — ногаа. Ону сүг садарга, өртектер аарышкылыг-ла-дыр. Ам канчаар, садар апаар. Бо-ла бүгү бергени ажып эртеринге кижиниң эш-өөрү, дөргүл-төрели, чону дузалажыр, деткимче бээр-дир. Чону — чооргаң, хөйү — хөйлең деп чүве бо-ла-дыр. Мында чурттап турар чон, эш-өөрүвүс, дөргүл-төрелдеривистиң ачызында улуг дыка бергедешпейн эмнедип тур бис.

Биске таварышкан берге өйде дузалашкан Теве-Хая суурда чонувуска өөрүп четтиргенивистиң чылыг сөстерин чоннуң ынак солуну «Шын» дамчыштыр илереттивис. Ылангыя Теве-Хая кодээ Культура бажыңының, «Ромашка» уруглар садының, Теве-Хая кодээ Совет коллективтеринге, «Тыва» совхозтуң администрациязынга улуу биле четтирдивис. Ол ышкаш угбамны эмнеп турган эмчилерге мөгейдивис.

Эки кижилерниң бо хире деткимчезиниң ачызында угбам бо аарыындан сегип үне берип, үш оглунга кан кадык чана бээр дээрзинге бүзүреп тур мен.

Елизавета **ГРАЧЕВА.**

КЫЗЫЛДА АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Улусчу медицинаның аргалары-биле баш кемдээшкиннерин болгаш өске-даа аарыгларны эмнээринге Тывада элээн сурагжып бар чоруур эмчи Олег Павлович Тойлук Улусчу медицинаның Кызылда төвүнде чоокта чаа ажылдап эгелээн.

Олег Павлович моон мурнунда бодунуң бажыңынга, оон соонда ажылының аайы-биле эмчи курстары эрткеш, Чаа-Хөл суурнуң эмнелге пунктузунга тускай хүлээп алыр кабинеттиг ажылдап турган. Ук район чаа тургустунганындан эмнелге талазы-биле чүгле аппаратуралар, дериг-херекселдер ында амдызында чедишпейн турар. Ынчангаш бо эмчини Кызылда чалап эккелген болгаш эки дериттинген тускай кабинетти аңаа ангылап берген.

Улусчу медицина төвүнде сарыг-шажынның эмнээр талазы-биле төлээзи Дугар-Сүрүн Очур-оолович Ооржак база ажылдап эгелээн.

(Бистиң корр.).

ХООЙЛУЖУДУЛГАДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

«Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының дугайында» Россия Федерациязының чаа Хоойлузун Дээди Совет 1992 чылдың июль 8-те хүлээп алган. Ол Хоойлуга хамаарыштыр ында кирген чаа чүүлдер дугайында тайылбырны бээрин бистиң корреспондентивис Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң хөй-нити харылзаалар бөлүүнүң харыысалгалыг ажылдакчызы Маадыр-оол Түмен-оолович М О Н Г У Ш Т А Н дилээн. Ооң тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Социал-политиктиг, экономиктиг бөлүүн эвес парын байдалдың үезинде күрүне эргелелиниң институду болур айыыл чок чорук органнарының дээштиг болгаш ажыктыг кылдыр ажылдаарын Россияның Президентизи, Дээди Соведи болгаш Чазаа эң-не чугула кылдыр санап, Айыыл чок чорук министерствозунуң бүгү системазының ажылынга шынар талазы-биле чаа чаартылгаларны боттандырарын негеп турар. Ынчаарга «Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының дугайында» Россия Федерациязының чаа Хоойлузу айыыл чок чорук органнарының бүгү системазының ажыл-чорудулгазының үндезини болуп турар.

Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдаарынга удуртулга болдуруп келген моон мурнунда хоойлулардан болгаш өске-даа нормативтиг актылардан чаа Хоойлунуң ылгалдарын, оон кол чүүлдериниң хамыктың мурнунда тайылбырлаары эргежок чугула деп бодаар мен.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары болза күүсекчи эрге-чагырганың органнары болуп, Россия Федерациязының эрге-ажыктарынга когарал чедирер чоруктарны баш бурунгаар болдурбас сорулгалыг дээрзин Хоойлуда хамыктың мурнунда тодаргай айыткан. Ол органнар болза чурттуң айыыл чок чоруун хандырар күштерниң түлүш кезээ болуп, оларга тывыскан эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр кижиниң, ниитилелдиң, күрүнениң айыыл чок чоруун хандырып турар. Моон мурнунда күштүг болуп келген Эвилел хоойлузунга ол дугайында айыттынмаан турган. Чаа Хоойлуда көрдүнген бо чүүл болза күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазының кол сорулгаларын болгаш угланыышкыннарын тодаргайлаарынга онза чугула ужур-дузалыг болган. Кижилерниң айыыл чок чоруун хандырары оларның тодаргайлаарга, күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазында эң-не чугула угланыышкын кылдыр көрдүнүп турар.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары күүседир кылдыр оларга даандырган чугула хөй сорулгаларны чаа Хоойлу тодаргайлаан. Чижээ, даштыкының тускай албан черлериниң болгаш организацияларының Россия Федерациязынга удур разведка-үреглекчи ажыл-чорудулгазын илередири, болдурбазы, соксадыры; Россия Федерациязының айыыл чок чоруунга кыжанышкын дугайында разведка медээзин тывары; күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары сайгарар кылдыр хоойлу-биле көрдүнген кем-херек үүлгедиишкиннерин илередири, баш бурунгаар болдурбазы, соксадыры; терроризмге (өлүрүкчү чорукка) удур демисел; прокуратура, иштики херектер органнары, Россия Федерациязының күрүнениң өске-даа органнары-биле демнежип алгаш, организастыг кем-херек үүлгедиишкиннерин, хээли алыр, бээр чоруктарны, наркобизнес дээр кара-таакпы аймаан чажыды-биле садыглаашты, хөй кончаа алыр үүлгедиглерни сойгалап илередири, баш бурунгаар болдурбазы, сый шаап узуткаары; дүрген илередир чепсек-херекселдериниң дузазы-биле күрүне кызыгаарының камгалалын хандырары; Россияның айыыл чок чоруунга кыжанышкыннар дугайында медээлер-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарын, күрүнениң өске-даа органнарын хандырары ышкаш, ындыг эң чугула база тодаргай сорулгаларны чаа Хоойлуда айыттынышаан, күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ол болгаш өске-даа сорулгаларын Россия Федерациязының чүгле хоойлулары тодаргайлап болурун хоойлужудулга чигези-биле шыңгыы доктааткан. Ынчангаш Хоойлуда айыткан сорулгалардан өске кандыг-даа сорулгаларны Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктары-биле-даа, чазак доктаалдары-биле-даа айыыл чок чорук органнарынга даандырган туруп болбас. Хоойлужудулгада бо чаа чүүл дээрге, онза чугула ужур-дузалыг: айыыл чок чорук албанын күрүнеге удур, чонга удур ажыл-чорудулгага кииришпирер, оларның дузазы-биле бодунуң политиктиг сорулгаларын шиитпирлээрин күзээн кижилерге ылаптыг моондакты ол чүүл доктаадып тургускан. Моон мурнунда күштүг турган Эвилел хоойлузунга мындыг чүүл көрдүнмээн турган. Чаа Хоойлуну ёзугаар күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазы чоннуң болгаш күрүнениң эрге-ажыктарын чүгле камгалаарынче угланган.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары оларга берген эрге-хүлээлгелерни боттандырарда, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын сагыыр талазы-биле оларның хүлээлгелериниң дугайында чаа Хоойлуда чүүл ук органнарның ажыл-чорудулгазының тодаргай эрге-хоойлу үндезини болуп турар. Чүгле хоойлуда көрдүнген таварылгаларда хамаатыларның эргелери кызыгаарлаттынган туруп болур. «Россия Федерациязынга дүрген-истелге ажыл-чорудулга дугайында» Хоойлу база бар. Хамаатыларның чагааларының, телефон болгаш өске-даа харылзааларының, телеграф-биле дыңналгыларының чажыды, а ол ышкаш чурттап олурар черлеринче дээп болбазының эргезин хоойлу камгалап турар болгай. Ынчаарга ол эргелерге дээп болгу дег дүрген-истелге хемчеглерин аар кем-херек үүлгедиглерин кылырын белеткеп азы үүлгеткен кижилер дугайында чүгле медээлерни алыр дээш прокурорнуң чөпшээрели-биле боттандырып болур.

«КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУНУҢ ФЕДЕРАЛДЫГ ОРГАННАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА» ХООЙЛУ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Эргелерин болгаш хосталгаларын күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары үрээн-дир деп санап көрген кижи ол дугайында күрүнениң айыыл чок чоруунуң үстүнде турар федералдыг органынга, прокуратурага азы судка хомудалды киирер эргелиг. Ынчаарга хамааты кижиниң ат-алдарынга, төлептиг чоруунга хамаарылгалыг азы ооң дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарынга когаралды чедирип болгу дег медээлерни, биргээр чугаалаарга, оон хууда амыдыралының дугайында күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазының үезинде алдынган медээлерни ук хамаатының бодунуң эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка азы хоойлуда көрдүнген таварылгалардан өскээр чарлап болбазы чаа Хоойлунуң ол чүүлүнде көрдүнген.

Политиктиг сорулгаларны бодунуң мурнунга салган политиктиг партияларны, а ол ышкаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннерин күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарынга тургузарын, оларның аңаа ажыл-чорудулгазын хорааны бистиң хоойлужудулга практикавыста база чаа чүүл болуп турар. Моон мурнунда күштүг турган Эвилел хоойлузу күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга партия тургузугларының ажылдаарын хоруваайн турган. Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажылдакчылары ажыл соксадышкыннарын организастаарын, оларга киржирин, орулга алыр бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының кандыг-даа хевирин кылырын; бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга эртем, башкы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан аңгыда, дакпырлап ажылдаарын оларга чаа Хоойлу хоруп турар. Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдакчызы кижи бодунуң ажылдап турар черинден болгаш албан ажылындан дашкаар хөй-ниитиниң дүрүм ёзугаар бүрүткеттинген организациязының кежигүнүнге кирген туруп болур.

Күрүнениң өске органнары-биле, хөй-нити каттыжыышкыннары болгаш хамаатылар-биле күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының демнежип ажылдаарының айтырыы чаа Хоойлунуң 11 чүүлүнде көрдүнген. Чижээ, күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары болза оларның мурнунга салдынган сорулгаларны күрүнениң өске органнары-биле, а ол ышкаш хөй-ниитиниң каттыжыышкыннары болгаш хамаатылар-биле демнежип алгаш, шиитпирлээр деп чүүлде айыткан. Хоойлуда көрдүнген сорулгаларны күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары күүседир талазы-биле Россия Федерациязының министерстволары, ведомстволары болгаш күрүнениң өске-даа органнары оларга деткимчени көргүзер.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының эргелери Хоойлунуң 13 чүүлүнде көрдүнген. Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары бодунуң өске эрге-хүлээлгелери-биле чергелештир күрүне бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге, организацияларга, хөй-нити организацияларынга болгаш хамаатыларга хамаарышкан харылзаа херекселдерин, транспортту албанның сорулгаларынга ажыглаар эргелиг. Бо таварылгаларда ук чүүлдерниң ээлериниң негелдезин ёзугаар күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары ук чүүлдерни ажыглааның шүүделин төлээр хүлээлгелиг. Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары кем-буруулуг үүлгедиглерни соксадыр, баш бурунгаар болдурбас үеде хамаатыларның чурттаар бажыңнарынче, өске-даа бажыңнарынче, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның девискээрлеринче, бажыңнарынче кирер эргелиг дээрзин Хоойлунуң 13 чүүлүнде база айыткан. Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары бо айыткан таварылгалар дугайында 24 шак дургузунда прокурорга дыңнадыр болгаш оон чөпшээрелин дараазында алыр ужурлуг. Медээ алырының тускай чурумун хоойлу-биле доктааткан таварылгалардан аңгыда, айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарынга даандырган хүлээлгелерни күүседиринге эргежок чугула медээлерни бүдүрүлгелерден, албан черлеринден болгаш организациялардан халас алыр эргелиг. Салыг-саарылга чажыдын камгалаар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга хамаарыштыр бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары деткимчени база көргүзер эргелиг. Чижээ, күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының сорулгаларынга болгаш принциптеринге чөрүшкек эвес кылдыр тургустунган күрүнениң эвес структураларының (тургузугларының) айыыл чок чорук албанынга кадрлар белеткээрин боттандырарынга дузалажып болур.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажылдакчылары болза эрге-чагырганың төлээлекчилери болганда, оларның албан ажылынга хоойлу ёзугаар эргелиг органнардан болгаш албан-дужаалдыг кижилерден аңгыда, кымның-даа киржир эргези чок дээрзин күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажылдакчыларының эрге-хоойлу байдалынга хамаарыштыр демдеглээри чугула. Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органының ажылдакчызы кажан бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип турда, администрация талазы-биле ону тударын, өскээр аппаарын, а ол ышкаш ооң ап чораан чүүлдерин, транспортун хынаарын хамаарышкан федералдыг органның төлээлекчизи чокка болдуруп болбас.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарынга деткимчени көргүзер кижилерниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында Хоойлунуң 7 чүүлүнде, оператив-техниктиг херекселдер дугайында — 18 чүүлүнде, оларның медээ-биле хандырар болгаш учет дугайында — 19 чүүлүнде айыткан. Бо дээрге хоойлужудулгада чаа кирген чүүлдер болуп турар. Күрүнениң айыыл чок чоруунуң органнарынга деткимчени көргүзер кижилер чарлап болбас кады ажылдажылганың негелделериниң дугайында дугуржулганы федералдыг ол органнар-биле чарып, бодунуң сорулгаларының, эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында тайылбырны айыыл чок чорук органнарының ажылдакчыларындан алыр эргелиг. Ынчаарга күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга деткимче көргүзер дээн кижилер меге болгаш нүгүлдээшкинниг медээлерни берип болбазын, деткимче көргүзе[illegible] боттарынга билдингир болгаш хоойлунуң камгалаашкынын медээлерни таратпас ужурлуг дээрзин Хоойлунуң 7 чүүлүнде айыткан. Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарынга деткимче көргүзер кижилерниң эргелериниң болгаш [illegible] камгалалының магадылалдарын «Россия Федерациязынга дүрген-истелге ажыл-чорудулга дугайында» Россия Федерациязының чаа Хоойлузу хандырар.

Айыыл чок чорук органнарының ажыглаары оператив-техниктиг херекселдер болгаш оларның ажыглаарының арга-методтары кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыылдыг болбас болгаш долгандыр турар бойдуска когарал чедирбес ужурлуг дээрзин Хоойлунуң тускай чүүлүнде онзалап айыткан. Ынчаарга оператив-техниктиг херекселдерни моон соңгаар ол Хоойлуга болгаш «Россия Федерациязынга дүрген-истелге ажыл-чорудулга дугайында» база чаа Хоойлуга дүүштүр ажыглаар.

Күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазынга прокуратура органнарының талазындан доктаамал хайгаарал болгаш контрольдуң үш хевири Хоойлуда көрдүнгенин онзалап демдеглээр бодаан мен: Президент, парламент, суд контрольдары. Контрольдуң кайы-даа хевирин ону боттандырар хүлээлгелиглер хоойлуда көрдүнген эргелериниң хемчээлинге чигези-биле дүүштүр боттандырар дээрзин демдеглээри база артык эвес.

Чаа Хоойлу болза ниитилелге айыыл чок чорук органнарының хоойлуга чагыртып, аңаа чигези-биле дүүштүр ажылдаарынга, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш айыыл чок чоруун камгалаарынга онза чугула ужур-дузалыг болуп турар. Ынчаарга чаа Хоойлунуң ачызында күрүнениң айыыл чок чоруунуң федералдыг органнары хоойлуда көрдүнген бодунуң хүлээлгелериниң база эргелериниң хемчээлинден кажан-даа дашкаарлавас болгаш хамааты бүрүзүнүң эргелери бүзүрелдии-биле камгалаттынар база хандыртынар.

Президентиниң почтазындан

ТОКАНЫ ЧҮГЛЕ БАКТАП БОЛБАС

Президентиге кандыг чагаалар кээп турарыл? Бо айтырыг «Шын» солуннуң муң-муң номчукчуларын сонуургадып турар дээрзи билдингир. Ынчангаш бис Президентиниң болгаш Тываның Чазааның парлалга албанындан бо дугайты сонуургаан бис. Президентиге кээп турар чагааларның кол нүргулайын амыдыралдың, ажыл-иштиң чидиг, берге айтырыгларынга дуза дилээн кижилерниң айтырыглары ээлеп турар. Мындыг чагаалар Президентиниң болгаш Чазактың канцеляриязында бүрүткеттинип, чогуур, харыылаар ужурлуг яамылар, ведомстволарже хемчег алыры-биле чоруттунуп турар дээрзи билдингир. Президентиниң парлалга албанының бодап турары-биле алырга, дыка хөй чагааларны дорт-ла Президентиниң адынга хамаарыштырып болбас болуп турар. Чүге дээрге оларның дыка хөйүнде көдүртүнген, тургустунган айтырыгларны түс черлерниң чагырга, суд, прокуратура органнарының деңнелинге шиитпирлеп каапталының аргалары бар. Ынчалза-даа кижилер олардан дузаны азы деткимчени ап, манап чадап кааш, Президентиже дорт бижиир ужурга таваржып турар дээрзин ук чагаалардан билип алыры берге эвес.

Ынчалза-даа Президентиге кээп турар почтаның аразында оон бодунга хууда санал-оналын, үзел-бодалын, күзелин илереткен чагаалар база бар. Ол бистиң республикавыста болуп турар экономиктиг чаартылгаларга, бистиң чоннуң эрткен болгаш бо хүнгү төөгүзүнге, кандыг-бир ниитилел-политиктиг айтырыгларга хамаарышкан бодалдар, түңнелдер-дир. Моон соңгаар редакция «Президентиниң почтазындан» деп рубриканы үндүрүп турарын номчукчуларга дыңнадып тур. Ам ол чагааларның ийизин номчукчуларга бараалгадыр аргалыг болдувус.

«Сайыттар Чөвүлели. эш Ооржакка (чагааларны редакцияның эдилгези чокка парлады—Ред.)

Силерже Тывага бүгү назынында чурттап, ажылдап келген кижилер бижип ор бис. Бис Токага болчур күзелдиг бис. Ону эки удуртукчу деп билир бис. Ынчангаш оон хоорай төвүнде тураскаалын дүжүрериңге удур бис. Бистиң бодалывысты оваарып көөрүңерни диледивис.

30-40 чылдарда хоралакчылар, сандарадыкчылар турбаан деп ам чугаалажып турар. Амгы салгалдың кижилери ол үениң дугайында эки билир чадапчоктар. Ынчалза-даа бистер шериг хоорайынга казарманың өрттенип, хөй тыва солдаттарның өлгенин сактыр бис. Бистиң кадайларывыс ол үеде санитаркалап ажылдап турганнар. Солдаттарның кайы хире өрттенгенин чугаалааш, ыглажыптар чораннар. Казармалар чаңгыс угда канчап шупту кыва бээр чүвел? Оозун бодаарга, хоралакчы, сандарадыкчы кижилер черле турган-дыр.

Токаны эки кижи деп сактыр бис. Оон үезинде тывалар, орустар эп-найыралдыг чурттап чораннар болгай.

Шанаев. Комбу болгаш Тываның хоочуннарының бөлүү».

«Тываның Президентизи **Ш. Д. Ооржакка** пенсионер М. Мендумеден. Республиканың чоокта чаа болуп эрткен 17-ги сессиязынга Силерниң чугааңарны дыка кичээнгейлиг, каш катап номчудум, эргим Президент. Силерниң чугааңарны номчааш, дыка-ла сеткилим ханып, бедин-биле үнелеп, чүүлдүгзүндүм.

Силер чугааңарга муң-муң тываларның, тыва черниң бүгү чурттакчыларының караан, кулаан ажыдып, кедилиг шынны ажыттыңар.

Бо сессия мурнунда чамдык кижилер: «Токаның дугайында бо хире хөй дувүрээзин чоруп турда, оон кады ажылдап турган бюро кежигүннери өөру, эң ылаңгыя МКМ-ниң (Михаил Клаевич Мендуме дээн хевирлиг—Ред.) ыыт чок олуруп бергени эндептиг-дир, аа» деп чугаалажып турганын дыңнаан мен. Мен ындыг чугаалар-биле бир талаже «Халдыптар» деп бодап турган үе-чалың чугааларга харыы бербейн турганым шын болганын ам билиндим.

Айтырыгның төөгү, теория болгаш политика талазы-биле [illegible] нарының билип тура: «Шуугаан бетинге — бодаар» деп [illegible]-биле, моон [illegible] тайылбырлаптар кижилер бистиң арабыста бар, [illegible] хүн [illegible]-ле өске [illegible] келир деп [illegible] болбайн, ыттавайн чоралывыс шын.

Ындыг-даа болза, болуп эрткен сессияга М. Достак-оолдуң саналын удур [illegible] эш Тинмейниң саналының чептүүн база катап анализ[illegible] теш. аңаа үнелелин бербишейн, келир сессияда даргалаар кижи оон депутаттарының [illegible] дыңнатса [illegible] бо деп бодалдыг мен. [illegible]

[illegible]-биле Силерниң...» (хол ужуу).

ТЫВА КАДРЛАР ХЕРЕК

Хову-Аксының салым-чолу сөөлгү чылдарда дыка берге байдалга туруп келген. Амгы үеде ону район төвү болур кылдыр республиканың Чазаа шиитпирлеп турар үеде бистиң, хову-аксыжыларны, дүвүредип келген чидиг айтырыг бо: район чагыргазының даргазы кым болурул?

Суурнуң чурттакчыларының хөй кезииниң бодалы-биле алырга, суур чурттакчыларының иштинден дарга болгу дег кижи чок. Район чагыргазындан эгеде, районнуң культура килдизинге, сан-хөө килдизинге, райпога, социал камгалал килдизинге, өөредилге килдизинге база-ла удуртукчулар херек.

Суурувуста дарга болгу дег-ле кижилер шупту удуртукчу ажылдарга ажылдап каапкан. Чоп кымның канчаар ажылдап турганын билир. Бисте амгы үеде амыдырал хандырылга килдизиниң даргазы Анатолий Васильевич Баев, суур Советиниң даргазы Любовь Александровна Карпова, ажыы-биле чугаалаарга, ат ээлеп олурарлар.

Бо чылдың тос ай эгезинде эмнелгеге чаа доосхан тыва специалист — диш эмчизи биле ниити эмчи (терапевт) келген. Диш эмчизиниң эмнээри-даа, дишти тураары-даа тергиин. Аарыг улус диш эмчизинге узук-соксаал чок барып турган. Суурнуң диш аарыг улузунуң чартык кезии диш эмчизинге кирип, эмнедип четтикпээнде чаа ажылдап келген специалистеривис чурттаар чер чогу-биле чоруй барганнар. Кижи-ле кайгап ханмас. Мынча хөй бажыңнар үрелип, куруглап, барак-бараңы-биле кагдынып турда, бажың чок дээр.

Ол эмчилерниң келгениниң соонда он айның ортаа үезинде Саян артындан көжүп келген өг-бүле келген дораан 3 өрээлдиг бажыңны алгаш, септедип эгелээн. Бот-догуннаан республикада чурттап олура-ла, боттарывыстың-на тыва специалистеривисти бажың-биле хандырып шыдавас чогенчиг-дир бис.

Суур Советиниң даргазын чыл санында, хурал санында «солуур-солуур» дээр. Даргавас ам-даа чымчак олудунда олурбушаан.

Ынчангаш республиканың Чазаандан дилээривис болза, Тываның аңгы-аңгы булуннарындан, чок-ла болза төптеги Хову-Аксы районга кирер суурлардан ийик бе, тыва кадрлардан, специалистерден чорудуп бээрин улуг идегел-биле дилээр-дир бис.

Бөлүк аныктар.

АДЫ АДАТТЫҢГЫР БОЛЗУН

Хову-Аксының чоок-кавызында черлериниң чурттакчылары Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың телевидение дамчыштыр Хову-Аксы девискээринге чаа район тургузарының дугайында ажылдарның бүдүмчелиг болуп турарын дыңнатканын улуг өөрүшкү-биле хүлээп алганнар.

Чаа район дугайында чугаа

Ол чүл дээрге Хову-Аксы ажылчын бүдүрүлге суурунуң аңаа чоок, барык тудуш чыдар Чал-Кежигниң, Кадыктың, С. К. Тока аттыг совхозтуң база амгы Хөлчүк, Ак-Тал салбырларлыг Хендерге сумуузунуң девискээрлериниң экономиктиг шыдалдыг, ажыл-ишчи курлавырларлыг, культура талазы-биле байлакшылдыг чаңгыс аай күштүг ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг кылдыр тургузары болур. Ол—тус черниң чурттакчыларының күзел-чүткүлү-дүр. Чазак ону деткип, үнелээни — бо черниң байлакшылдыг кедээ ажыл-агыйын улам быжыглап, сайзырадыр, оон чурттакчы чонунуң амыдырал хандырылгазын мөөңчел, чогумчалыг тургузар. Таңды-Уула ээзинге чаа чаартылгалыг мал, чер ажылдыг бүдүрүлге-күчүлүг районну организастаар дээни ол-дур.

Болавыже хөй үлетпүр ажылчыннарлыг Хову-Аксың деткиир-ле ажылдыг элегесчилер (С. К. Тока аттыг совхозу), мал ажылчыны ораны хендергежилер («Ак-Тал» совхозу) демнежип, үлетпүр сайзыралынга, а үлетпүржүлер чепсек-херексел, ажылчын күш хандырылгазы-биле кедээ ишчилерге боттуг дуза көргүзе бээр бүзүрел, оон келир үеге ынаныжы тургустунуп турары өөрүнчүг. Ол өөрүшкүге чаа районнуң келир үеде ээлери амырап, тура-соруу быжыгып оралы-биле база бир шиитпирлээрле сүме, толарадырда тайылбыр херек айтырыглыг болу бергеннер. Ол болза чаа районнуң адынга хамаарылга болур.

Амдыызында чон аразында хову-аксыжылар Хову-Аксы район, токажылар Элегес район, ак-талчылар Хендерге район деп чугаа тарадып, И. А. Крыловтуң «Куу, рак болгаш шортан» деп басниязында ышкаш, чер бүрүзү атты бодунуунче тыртар күзелдер барын илередип турар. Оон кадында чаа районнуң ады республиканың хөй чонунуң сонуургап турарын алдарлыг чогаалчывыс К. К. Кудажының Чеди-Хөл район деп атты көдүрүп үндүргени херечилеп турар.

Мен хуумда база бо чугаага киржип, чаа районнуң ады оон чурттакчы чонунуң шуптузунга чоок, таарымчалыг, адаттыңгыр-даа ниити ат болган болза деп бодалдыг мен.

Бирээде, Хову-Аксы — деп атты көрээл. Ол Тыва үлетпүрнүң чаа сайзыралының таваан салган база бир суур ады-дыр. Ат күчү-күштүг болбайн канчаар. Ол шын. Хову-аксыжылар суурунуң чоргааралынга эң чок чүве чугаалапсымза, өөшээрлер ыйнаан. Хову-Аксы — Хендергениң бир ээзи-дир, Чаа бүдүрүлгениң чону кыдыындан келир Хендерге уктуг төрелдергүлүг, куда-хөөттүг чурттап өскен. Бүдүрүлге ажыттынып турда, ынаар бир дугаарында Хендерге аныктары хаара туттунуп эгелээн, олар кол күш кылдыр ажылдап эгелээш, ам кажан бүдүрүлгениң кужу сударап, ажылчыннар тарап эгелээнде, хендергежилер ам-даа кол күш кылдыр артпышааннар. Мен бодаарымга район ады Хендерге болу берзе, хову-аксыжыларның черле хомудалы турбас дээрзинге ынанып мен.

Ийиде, Элегес деп аттыр. Элегес хемниң ады-биле адаттынган бо черниң хоочун чурттакчыларын Хендерге-биле, оон төөгүзү-биле черле аңгылаштыр адап шыдавас мен. Элегес хем эгезин кайызын алган ийик. Хендергениң оюннары, Элегестиң оюннары кымнарыл ол, кымнар Элегестен тараалап чиш, мал-маганын өстүрүп амыдырап, кымнар Хендергеден чаглыг эъттеп, саржаг-чөкпектеп чип, ногаа-тараазын өстүрүп чурттап чораннар ийик. Ол бүгүнү таптыг сайгарып, чугаалажып көрзе, элегесчилерге Хендерге хары, ырак ат эвес дээрзинге бүзүрээр мен.

Үштүде, Чеди-Хөл деп ат болза чаа тургустунар районнуң бир оорганының чыдар тайгазының ады-дыр. Ол тайга келир үениң районунуң өске черлеринге оорганы бээрин ындыг-ла боор деп болаар мен. А атты чараш ат дээр болза алыс бодалым чоокта үнген «Шын» солунда ол дугайында саналга каттыжар апаар. Чеди-Хөл, Сүт-Хөл ышкаш хөлбенейнип көстүп чыдар эвес, аңаа болааш чүве болза, Чеди-Хөл ышкаш чараш аттыг чеже тайга-сын Хендергениң ооргаламмаан дээр.

Дөртте, Хендерге — бо аттың чүгле хендергежилерге, хову-аксыжыларга, элегесчилерге хамаанчок, чоок-кавызында Улуг-Хем, Таңды кожууннарының дыка хөй черлеринге чоок, эргим ат болуп чоруурун билир мен. Хендерге — өгбе-төөгүзүнден малчының уктуг, байлакшылдыг, шуур мөгелерлиг, өгүрүк аъттыг чер болуп Тывага алдаржаан чер. Хендергениң чайлаглары Өөдеи Шелге амгы К. Кечил-оол аттыг, «Ийи-Тал», «Х Улуг хурал» совхозтарның адыг-тулуштери, кыргыстары, бай-[illegible] Арыг-Адаа, Хендерге бажынга амгы «Чааты», «Арыг-Бажы» совхозтарның [illegible], [illegible], Хөлчүкке Кожай. Торгалыгның хойчулары, саанчылары, Чал-Кежиг. Кадыкка Таңдының оюннары, кыргыстары оон ол, [illegible] чурттап чорааннар. Оларга база чаа тургустунар районнуң экономиктиг кужу, социал сайзыралы сонуурганчыг боордан өске, оон ады база хамаарылга чок деп болбас. Оларның ниити сеткилин Хендерге районну деп ат каттыштырып. Крыловтуң басниязында ышкаш, үлеш чок черден үлеш, маргыш чок черден маргылдаа үндүрбес боор деп идегээр мен.

Малчын уктуг Хендергениң ады хүн үнер чүгүнде Таңды, Тес, өске чартыынче Өвүр, Улуг-Хем кожууннарын дамчып, байлакшылдыг мал-маганы, аң-мени, тараалаң шелдери, чараш каас хөл суу, арга-арыы, тайга-сыны, ажыл-ишчи чону-биле алдаржаан чер. Ол чер ам түскайланып, төпчүп турары чүгле чаартылгаларның эгези.

Чаа район дарый тургустунуп, ажыл-ишчи базымны дүрген кылып эгелей бээрин алгап-йөрээп ора, ол районнуң бодунга чоргааралдыг, ыдык төөгүлүг, ынак чонунга адаттыңгыр аттыг болурун сеткилимден күзеп ор мен. Бодум хууда сүмелээр адым — Хендерге!

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ЭЛЕГЕС ДИЗЕ КАНДЫГЫЛ?

Ам чаа тургузар деп турар районнуң адының дугайында чогаалчы К-Э. Кудажының саналын кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Ооң саналы-биле болза, ону Чеди-Хөл деп адаар дээн-дир. Ынчаарга Чеди-Хөлдү билир, көрген, четкен кижилерге билдингир боордан башка, ол Сүт-Хөл ышкаш аттыг-чарлыг эвес-ле болгай. Ажыы-биле чугаалаарга, Тываның чонунуң дыка хөйү ону билир эвес.

Ынчангаш мээн саналым болза, чаа районну Элегес дээр, чүге дээрге Элегес хем Өвүр, Улуг-Хем, Таңды районнарның девискээрлерин тавартыр аккан эң узун хемчээлдиг хем болгай. Оон девискээринге Чаа-Хөл ышкаш ол девискээрлер шупту кире бээрин чугаажок.

Черле Тывада районнар аттары колдуунда кол хемнер аттарын эдилээни таварылга эвес-ле болгай. Каа-Хем, Бии-Хем, Эрзин, Тес, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем дээш шуптузунуң кол-кол хемнерниң аттарын ээлээни ханы ужурлуг.

Кожууннар девискээринде арбан, сумулар база чер-чурттуң хемнер, дагларының адын эдилээн болгай. Ынчангаш Элегестиң бажындан аксынга чедир бүгү девискээр ооң составынга кирер ужурлуг деп бодаар мен.

Бо талазы-биле ол девискээрниң чону аңаа дорт сөзүн сөглээр ужурлуг.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Кижи болгаш бойдус

КАЙЫ ХАМААНЧОК БОЛБАС

Бойдустуң арыг агаары, аржаан-суглары, кат-чимизи, балык-байлаңы, аң-мени кижиге кончуг ажыктыг. Ажыы-биле чугаалаарга, кижи амытан черниң «малгажы-биле байып, довураа-биле тодуп-даа» чоруур.

Ынчалза-даа бойдустуң байлааы, дириг амытаннарның кижи чүгле бодунга ажыктыг болдурар дээш кадагалап-камгалап турар дээр болза, ол көңгүс шын эвес апаар. Бойдустан чүгле чем эреп, аптар, чиптер чүве бодап чоруур хоптак сеткилдиглер көвүдеп, бойдусту кам-хайыра чок ажыглаазының түңнелинде, бойдус база каржыланып, харын-даа бодунуу-биле «шиидип», кара сагыштыгларның «кара дашказынга» харылап болур.

Шаг-шаандан бээр бистиң ада-өгбелеривистиң долгандыр турар бойдусту бурганчыдып, суглар, хемнерни, оваа, дагларны, бедик-чаагай таңдыларны дагып, артыш-саңын салып, тейлеп-чүдүп чораны таварылга эвес.

Бойдустуң байлактары кайы хире камгалаттынып, хайгаараттынган-дыр, бойдустуң төлү, оон-биле хиви тудуш кижиниң амыдырал-чуртталгазы база ол хире деңнелдиг болур дээрзин үе бадыткап турар. Бо үени ап көрээлинерем че. Кижилерниң амыдыралы өскерлип, рынок системазынче кирип эгелээривиске, аъш-чем бараанналының өртек-үнези талыйтыр өзүп, ховартаарга, бойдуска кам чогувус дам барган. Оон аңның-мениң, балык-байлаңның өй-чижек бодавайн, харамдыгып өлүрүп ап, тоорууң, кат-чимизин кандыг-ла-бир дайзын дег, чепсек-херекселдиг баргаш, тө тыртып алгаш, таптаарын таптап, сыгарын сып кааптар-дыр бис. Оон түңнелдери эки чүге-даа чедирбейн тур. Агаар-бойдус каанап, черден үнген үнүш өөделевейн чыткаш-ла, ара кадып каар. Ымыраа-сээк безин өскерилгеп. Сөөлгү үеде бажың ымыраазы, кара ымыраа безин кижини ызырыптар апарган. А бо эрткен чайын канчалды? Кызылчыларның бажыннарын ыргак-сээк долган турду. Ол сээктерниң ызырганындан чаш уруглар, улуг улус безин кодурлап-даа турду. Ыргак-сээктер колдуу-ла арга-арыгга чоруур болгай, бажыңга олар чурттап, кижи ызырып чораайн моон мурнунда чылдарда кижи көрбээн чүве-дир. Ол дугайында кызылчылар кайгап чугаалажып чайладывыс чоп.

Бойдустуң байлаан ыдыктап, чүдүп чораан ада-өгбелеривистиң эки чаңчылдарын катап эгидип, оран-таңдывысты, аржаан-сугларывысты дагып чоруур болзувусса, амыдыралывыс-даа экижип, сегерээр деп бодаар мен.

Тываның девискээринде Бай-Тайгада Чараш-Даш, Мөңгүн-Тайга дээн ышкаш ыдыктыг черлер эмежок.

Октябрьның аяс хүннериниң бирээзинде Эрзин районга чораан, хоочун малчын Муубор Кыргысович Балганга ужуражы берген мен. Оон аалы Сагаан-Толгайда кызыгаарда Кежеге-Дааның эдээнде турар болду.

«Кежеге-Даа — ыдыктыг даг. Шаандан тура бистиң өгбелеривис ону ыдыктап, аңаа чүдүп чораан» — деп, Муубор Кыргысович чугаалаан чүве. Нарынның чурттакчылары база ол чоок-кавыда турар кызыгааржылар-даа Кежеге-Даандан тарбаган өлүрбес, ыяш кеспес, чечек чулбас, даш албас улус-тур.

«Дилгилер суг ындында сан-чок көвей-дир, ынчалза-даа оон аңнап чыткан кижи деп кижини мынчага чедир дыңнаваан мен» — деп, хоочун малчын Муубор Балган дагның ыдыктыын улам билиндирди.

Беш-алды чыл бурунгаар май айда кызыгаар шериглери тудуг тудары-биле Кежеге-Даандан даш алыр дээш келгеннер. Муубор Кыргысович: «Оон кайы хамаанчок чүве албас, дажын-даа тура тыртпас чер чүве» — деп кызыгааржыларга чугаалаарга, оон сөзүн херекке албааннар. Ол хүн малчын оон артында чайлагже көжүп үнүп турган чүве-дир.

Чай эрткен. Күзүн малчын база-ла Кежеге-Дааның баарынга хонуп алган. Оон шериглерден дыңнаарга-ла, чазын Кежеге-Даандан даш туруп турган оолдар каш рейс кылгаш, машиназы аңаа-ла ак орукка аңдарылгаш, ийи шериг амы-тынындан чарылган. Ол-ла олчаан кызыгаар шериглери Кежеге-Даанче үнместээн.

Зоя БАЙСАЛОВА.
Радиожурналист.

УДАВАС ЭГЕЛЭЭР

«Ак-Туруг» совхозтуң ийи дугаар хойжу бригадазында бо чылын 9 кодан хой болгаш 3 кодан өшкү кыштаглап турар.

Амгы үеде кодан бүрүзүнге суг чугула негеттинип турар. Чамдык коданнарның аразы хериг, аңгы-аңгы черлерде болуп турар. Ынчангаш совхоз оларга суг сөөртүр 3 машинаны быжыглаан. Чолаачылар Александр Ортун-оол, Владимир Дамчаа болгаш Владимир Монгуш олар бо хүннерде малчын коданнарже сугну доктаамал сөөртүп, кыштаглаашкынның эки эрттиреринге улуг үлүүн кирип турар.

Совхозтуң коданнарында хой оолдаашкыны удавас эгелээр.

Кызыл-оол КОМБУ.

«ФЕДЕРАЦИЯ» — ЧАА СОЛУН

Россия Федерациязының Дээди Советиниң эгелээшкини-биле 1991 чылдың марттан эгелеп «Федерация» деп чаа солун үнүп эгелээн. **Ол болза Россияның чоннарынга күрүнениң национал политиказының дугайында дыңнадыглар чедирер доктаамал үндүрүлге-дир.**

Россия Федерациязының Президентизиниң, Дээди Советиниң болгаш Чазаарың национальдар аразында харылзааларже, күрүнениң национал политиказынче онза кичээнгей салып турары билдингир болгай. Ынчангаш күрүне эрге-чагырга органнарынга, библиотекаларга, школаларга, өөредилге албан черлеринге, бүдүрүлгелерге болгаш хамаатыларга ол солунну чагыдып алырын сүмелээр-дир бис.

Солуннуң баштайгы 5 айларда чагыдылга өртээ — 90 (тозан) рубль.

Бөмбүрзектиң судалы

БРАТИСЛАВА. Россия Федерациязының Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы Сергей Филатов баштаан Дээди Советтиң делегациязы Братиславага барып чораан. Словакия Республиканың парламентизиниң база чазааның баштыңнары Иван Гашпарович-биле, Владимир Мечьяр-биле Россияның парламентарийлери ужурашкан.

Көскү политиктиг ажылдакчы Александр Дубчектиң мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды Словакияның удуртукчуларынга Россияның Дээди Советиниң делегациязы илергейлээн.

Россияда болгаш Словакияда политиктиг байдалдың дугайында, ийи чурттарның аразында харылзааларның дугайында ол ужуражышкыннарның үезинде чугаалажып көрген.

НЬЮ-ЙОРК. Америк сенатор Ричард Лугар (Индиана штаттан соңгуткан республиканчы) АКШ-тың президент соңгулдаларының сөөлүнде тускай медеглел кылган. Каттышкан Штаттар делегей амыдыралының айтырыгларын херекке албайн баар эргези чок деп, сенатор чугаалаан. Даштыкы политика болза, АКШ-тың президентизиниң ажыл-чорудулгазынга кезээде кол черни ээлеп келгенин демократтыг чаа администрацияның барымдаалап көөр ужурлуг. Ынчаарга соңгулда кампаниязы-биле чергелештир АКШ-тың республиканчы президентизи баштаан администрациязы сөөлгү үеде делегей айтырыгларынче, ылаңгыя дүшкен ССРЭ-ниң республикаларында айыылдыг байдалче кичээнгейни илдең-не кошкадыпкан деп, Р. Лугар медеглээн.

ВАШИНГТОН. Ливияга удур КНО-нуң экономиктиг хемчеглерин улам-на күштелдирерин чедип алырынче АКШ-тың президентизи Дж. Бушту америк конгресстиң сураглыг сенаторлары кыйгырган. Оларның аразында демократ сенаторлар Э. Кеннеди, Д. Мойнихэн, Б. Брэдли, республиканчы сенаторлар А. Д'Амато, А. Спектер болгаш оон-даа өскелер.

«Пан-ам» деп ужар чүүл кампаниязының 1988 чылда 270 пассажирлер олурган самоледун агаарга буза тепсиринге киришкен деп каразыышкынга таварышкан болуушуң ийи хамаатыларын тудуп бээринден Ливияның чазаа ойталаан сөөлүнде Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлели Ливияга удур экономиктиг хемчеглерни бо чылдың апрельде чарлаан. Ынчангаш Барыын чүк чурттары Ливияның нефтизин садып алырындан амга чедир ойталап турар. Америк бөлүк сенаторларның бодалын ёзугаар алырга, ол хемчег дээштиг эвес болган.

БЕЛГРАД. Югославияга тайбыңчыдылганы хандырар сорулгалыг Каттышкан Нациялар Организациязының шериглериниң составынга Россияның шериг албанныглары база кирип турар. Ынчаарга Хорватияның девискээринде турар Россияның шериглериниң батальонунга чоокта чаа баштайгы халаптыг таварылга болган. Россияның үш солдаттары минага таварышкан, частыышкын үезинде оларның ийизи аар, бирээзи — чиик балыгланган.

ЛУАНДА. Анголада байдал база катап чидигленген. Ол чурттуң камгалал министерствозунуң төлээлекчизиниң дыңнадыын ёзугаар алырга, организацияның шериглери чазакка удур УНИТА дээр Маланже хоорайже шавар халдаашкынны белеткеп турар. Дээрбечи организацияның шериглери амгы үеде ол хоорайны бүзээлепкен.

УНИТА-ның чепсектиг күштери Анголаның девискээриниң 60 хуузун болгаш чурттуң стратегтиг чугула элээн каш черлерин сөөлгү үеде эжелеп алган.

ЖЕНЕВА. Италияның сураглыг артизи София Лорен «Оскар» шаңналды алганынга чүгле Италияның эвес, харын делегейниң хөй-ниитизи изиг байыр чедирген. Ынчаарга уран чүүл-биле холбашпаан эң чугула хүлээлге-биле холбаштыр София Лоренге «Чаагай сеткилдиң элчини» деп хүндүлүг атты база тывыскан. Алдарлыг артист чоокку хүннерде Кенияга болгаш Сомалиге баар. Африканың ол чурттарынга эгелээн хамааты дайыннары амга чедир соксаваан болгаш хөй муң кижилер өскээр көжүп, аш-чутка таваржып турар. Дескеннерге делегей дузаламчызын көргүзериниң айтырыын артист болгаш «Чаагай сеткилдиң элчини» өөренип көөр деп турар.

ДЕЛИ. Американың Каттышкан Штаттарының Төп разведка эргелелиниң бедик албан-дужаалдыг ажылдакчызы Гордон Ойлерниң чүүлүн «Хиндустан таймс» солун парлаан. «Ядролуг дайын ийи чыл бурунгаар Азия диңке эгелей берип болур турган» деп, автор бижээн. 1990 чылдың күзүнүнде Кашмирге байдал чидигленген. Ынчан Индияның болгаш Пакистанның аразынга улуг хемчээлдиг дайын эгелей бер часкан. Бир эвес ол дайын эгелээн болза, Индияга удур Пакистан ядролуг чепсекти ажыглаарын планнап алган турган.

Американың Каттышкан Штаттарының Төп разведка эргелелинде бар сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, Индияда 25 атомнуг азы водородтуг бомба, а Пакистанда — 15 ындыг бомба бар.

БОНН. Совет шериг хептиг кижилерни Германияның чөөн кезээниң чурттакчылары хөй чылдар дургузунда көрүп шаг болган. А Россияның шериг хептерин кеткен кижилер Барыын Германияга чеде бээрге, ында немецтер элээн сонуургап турар. Ленинградтың шериг округунуң хөгжүм оркестри Германияның Федеративтиг Республиказынга чоокта чаа баргаш, концерттер үезинде орус болгаш немец аялгаларны тергиин эки күүседкилээн.

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының амгы сессиязы ажыттынып турда КНО-нуң чиигине секретары Бутрос Гали чүве чугаалаан. Каттышкан Нациялар Организациязының доктаамал чепсектиг күштерин тургузарын ол саналдаан. Бутрос Галиниң саналынга АКШ-тың делегациязы байыр чедирген. КНО-нуң чиигине секретарының чаа саналын хөй чурттарның, ылаңгыя хөгжүп орар күрүнелерниң, делегациялары деткивээн. А бир эвес КНО-нуң доктаамал чепсектиг күштери тургустунар болза, аңаа кол рольду америк шериглер ойнаар, биригээр чугаалаарга, АКШ тергиидээр апаар деп, Сирияның делегады медеглээн.

ЛУАНДА. Каттышкан Нациялар Организациязының хайгааракчыларының контролюнуң адаа-биле Анголага бүгү-нитти соңгулдалар бо чылдың сентябрь 29-30 хүннеринде болган. Савимбиниң удурткан УНИТА деп шериг-житкен политиктиг организация ол соңгулдаларның үезинде аштырыышкынга таварышкан. Анголаның амгы президентизи А. душ Сантуштуң удурткан партиязының төлээлекчилери бадылаашкыннарның хөй нуруузун алган.

Ындыг турбуже, Савимбиниң УНИТА дээр чепсектиг организациязы чурттуң найысылалын эжелээрин, күрүне эргилдезин кылырын оралдашкан. Чазакка шынчы чепсектиг күштер танкыларны, самолеттерны ажыглап тургаш, үймээнчилерниң херек кырында чылча шапкан.

БАКУ. Азербайджанның прокуратуразы Аяз Муталибовка — ол республиканың президентизи турган политиктиг ажылдакчыга удур кеземче херээн оттурган болгаш ону тудуп хоругдаарып Азербайджанның иштики херектер министерствозунга дааскан. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, Азербайджанның президентизи турган А. Муталибовка удур шыңгыы буруудадышкынны көдүрген. 1992 чылдың май 14-15-те Азербайджанга күрүне эргилдезин кылган деп ону буруудадып турар.

Бар медээлерни ёзугаар алырга, Аяз Муталибов амгы үеде Россияның девискээринде турар ышкаш. «Күрүне эргилдезин кылбаан мен, а мениң эрге-чагыргадан боттары дүжүргеннер» деп, Муталибов медеглээн. Ынчаарга Азербайджанга херек үүлгеткеш, Россияның девискээринде чаштынып турар кижилерни тудуп бээр дугайында Россияның болгаш Азербайджанның аразынга керээ чардынмаан. Ынчангаш А. Муталибовтуң айтырыы аңгы көрдүнген туруп болур деп, политиктиг хайгаарачкылар санап турар.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ОРУКТАРЫ

БОНН. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Геннадий Кульбицкий). Барыын чүктүң эң чугула сорулгазы болза, Россияга экономиктиг реформаларны боттандырарынга аазаашкын бээринден тодаргай дузаны көргүзүп эгелээриниче шилчилири болур деп, Москвага чораш ээп келгеш, Мюнхенде «Дойче аэроспейс» акционер ниитилелдиң баштаар чериниң даргазы Юрген Шремп медеглээн. «Бис российжи эштежикчилеривиске Россияга тодаргай дузаны көргүзер дээн аазаашкыннарывыс, шынап-ла, боттуг чүүл-дүр деп чүвени көргүзер ужурлуг бис»— деп, ында тараткан парлалгага дыңнадыында ол айыткан. Чүгле сан-хөө деткимчезин көргүзери чедишпес. Барыын болгаш Чөөн чүктерниң чурттарының аразында экономиктиг кооперациязы онза улуг ужур-дузалыг херек болур деп көөр апаар деп, ол айыткан.

Болуңун фирмазының российжи эштежикчилерн-биле кады ажылдажылгазының дугайында Ю. Шремп мынча дээн: «Бис Россиядан ажыглаттынга бээр дешпилгелиг технологияны ушта шаап алыр сагыш чок бис. Бистиң сорулгавыс— Европаның космос агентилелиниң программаларын боттандырып турар үеде идепкейлиг кады ажылдажылганы ажыглап, российжи өнүктеривис-биле шынчы болгаш дең эргелиг күш-ажыл хуваалдазын чедип алыры. Оон ачызы-биле ХКД чурттары-биле космосту шиңгээдириниң талазы-биле кооперацияның программазынга экономиктиг деткимчени чедип алыр бис. «Дойче аэроспейс» фирма Россияның «Энергия», «Звезда» деп эң шыырак эртем-бүдүрүлге каттыжышкыннары-биле кады ажылдап турар.

ЖЕНЕВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Борис Шабаев). «Европа дээрни Россия-биле үлежип ажыглаар» деп ындыг эге-биле швейцар «Эбдо» сеткүүл Гренадада * (Испания) ажыттынган Европаның космос агентилелиниң (ЕКА) хуралынга тураскааткан чүүлүн ажыткан. Ол агентилелде кирген 13 чурттарның «космос» министрлери ЕКА-ның беш чыл бурунгаар Гаагага хүлээп алган үр хуусаалыг программаларынга шыгыгы ескертилгелерни киирер. Ынчан аңаа көрдүнген 100 млрд. швейцар франктар амгы үеде аар үүрге, чарыгдал кылдыр илерел турар.

Космос шинчилелдериниң талазы-биле таарымчалыг аргаларны Европаның специалистери бодап, утаап көргеш, Россия-биле кады ажылдажылганың маргыш чок ажыктыг болурунуң дугайында түңнелдерни үндүрүп турар. Швейцарияның даштыкы херектер департаментизиниң Европага космос кады ажылдажылгазының айтырыгларын харыылаар чөвүлекчизи Петер Креола «орустарның технологтуг дыка бедик аргаларын ажыглавайн баар болза, ол черде кончуг таарымча чок» деп бүзүреп турар. Үстүнде адаан сеткүүлдүң «Каттышкан Штаттар Марсче кижини ужудуптар хире ындыг технологиялыг боол чадавас. Ынчалзажок чүгле орустарда космоска үр хуусаалыг ужудуушкуннарның дуржулгазы бар» деп сагындырып бижип турары аңаа эвес.

Европаның хөй удаа ажыглаар «Гермес» деп корабльди ажылдап кылыр дээн программазын Россия-биле кады тургузар башкарылгалыг транспорт корабль кылдыр эде көөр дей берген. «Фридом» деп америк станция-биле тудуп кылдыр планнап турган «Колумбус» деп модульдуң орнунга баштайгы үеде «Мир-2»-ниң ажыглаар бодал база тыптып келген. Оон соонда каттышкан күштелдиг ажыглап тура «келир үениң станциязын» — хөй янзы ажылдарга ажыглаар космос лабораториязын салып үндүрер болап турар. Ону 2005 чылга чедир бүдүрер төлевилелдерни кылып эгелээн.

ӨТТҮНЧҮР ЧОРУККА ХӨҢНҮМ ЧОК

Сураглыг ыраажы А. Пугачева-биле интервью

Корр. — Сактырымга силер эвээш ырлап турар апардыңар. Ол чүнүң-биле холбашканыл?

А. П. — Алла Пугачеваның ыры театрының тургустунганы-биле.

Корр. — Ыры театры дээрге кандыг-бир чаа чүүл бе?

А. П. — Кижилер концертче ёзулуг уран чүүлдү көөр дээш кээп турарлар, а оларга «чыып каан дустуг холумакты» көргүзүп турар. Шынары ортумаандан куду деңнелде. Ыры театрында база көвей күүсекчилер бар, Ынчалза-даа бир-ле дугаарында ол артистер — бедик класстың артистери, а ийиде бүдүн программа чаңгыс режиссерның бодалынга чагырткан. Таварылга болган номерлер бисте чок.

Корр. — Бодуңарның театрыңарже кымнарны чаладыңар?

А. П.— Илья Резникти, Владимир Пресняковту, Филипп Киркоровту, «Любэ», «Белый камень», «НРГ», «А студио» бөлүктү чалаан мен, шуптузун санавас мен. Бисте аныяк артистер көвей. Олар сураглыг апаарынга бүзүрелим улуг.

Корр. — Силерниң адыңарның дузазы-биле?

А. П. — Ында багай чүве көрбейн турар мен. Шынчы талант-биле кезээде дузалаар херек.

Корр. — А силер бодуңарның уруңар Кристина Орбакайтеге сураглыг апаарынга дузалашкан силер бе?

А. П. — Кристинаны сценага өскен деп болур. Ону мен гастрольдаарымда үргүлчү кады ап турган мен. Ол сценаның күштерин бодунда шиңгээдип алган болгаш уран чүүлдүң атмосферазында чурттап чоруур. Ол ындыг болур ужурлуг-даа. Кристинаның «Чучело» деп кинога кол рольду ойнаан соонда улус билир апарган. Эки ойнаан, харын-даа тергиин эки ойнаан деп чугаалажыр чораан. Мээң «буруум» ында чок. Кристинаның кым болурун мен амдызында билбес мен. Ол кинога, танцыга-даа ынак, боду шиитпирлээр ыйнаан. Амгы үеде Кристина «Рецитал» бөлүкте танцылап турар.

Корр.— Алла Борисовна, кымда-даа чажыт күзелдер бар болгай, силерде база бар боор. Оларның кайызы бүде берген ирги?

А. П. — Мен сураглыг француз «Олимпияның» сценазынга ырлаарын күзеп чораан мен. 1982 чылда мээң күзелим бүде берген. Мээң дугайымда чүнү-даа билбес турган көрүкчүлер мени сценадан чорудар хөөнү чок турганнар. АКШ-че гастрольдаарын күзеп чораан мен — ынаар база гастрольдап «Карнеги — холл» залга ырлап каапкан мен. Мээң концертимче эң аар өртектиг билеттерни садып турганын улуг өөрүшкү-биле билип алган мен. Барыын чүкке сураглыг чорук чаалап алыры эң нарын дээрзинге бүзүреп көрүңер. Совет эстраданы ында кончуг багай билир. Ындыг чүүл меңээ ийи дакпыр эки болган.

Корр. — Чамдык солуннар бодунуң номчукчуларының аразынга айның эң дээре ырызы азы билдингир күүседикчи дугайында айтырыг-харыыны чорудуп турар болгай. Ол ышкаш конкурстарга силерниң хамаарылгаңар кандыгыл?

А. П. — Номчукчуларга ол солун болуп чадавас. А мен хит-парадтарның түңнелдериниң дугайында сонуургавайн турар мен. Мени чылдың бирги ыраажызы азы № 10 дугаар ыраажы деп адап болур. Ол дээрге хамаарылга чок чүүл-дүр. Бодумнуң үнем дугайында мен билир мен. Совет эстрадага бодумнуң туружум шагда-ла ээлеп алган мен.

Корр. — Силерге муңгарааачыг болу бээр бе?

А. П. — Ынчанмайн канчаар. Чамдыкта арнымны холдарым-биле дуглап алгаш, ыглап оруксаам келир. Ынчалза-даа туттунар херек. Мен дээрге артист кижи ышкажыл мен! Бир-ле катап (бо таварылга Львов хоорайга болган) хөөн чогум аажок турган. Кассета дыңнаар деп бодап алган мен, оон «Алышкылар» деп бижиктиг кассетаны салыпкаш, дыңнап эгеледим. Ийи-бир минута эрткенде, каттырыпкан мен. Украин дылда кончуг солун кожамыктар болган. Чүү, деп бөлүгүл ол, чүге оларның дугайында чүнү-даа билбес мен? Оон билдинип келзе, «Гадюкин алышкылар» болган, талантылыг-ла оолдар чүве! Оларны «Рождественские встречи» концертке киржири-биле чалаан мен.

Корр. — Шагда бир силер амданныг чемнеириңге ынак мен деп чугаалаан болгай силер, силерниң ынак чемнер чүү ирги?

А. П. — Олар менде көвей. Авокадо-биле кылган ногаан салат...

Корр. — Силер чаңгыс эвес удаа концерттериңерден кирген акшаны Арменияга дуза фондузунче, буянныг чорук фондузунче, Уруглар бажыңынче шилчидип келген болгай силер. Силерниң чүрээңер буянныг-дыр аа?...

А. П. — Ындыг болуп чадавас. Ынчалза-даа чамдыктар аажы-чаңым чаныш-сыныш чок мээң-биле бергедээрлер.

Корр. — Уран чүүлдүң чүзүнге удур силер?

А. П. — Өттүнер чорукка. Амгы үеде бот-боттарынга дөмей ансамбльдер, рок-бөлүктер эндерик-тир. Амгы үеде эстрадага салымныг күүседикчилер негеттинип турар.

Корр.— Силерден чүнү айтырбадым?

А. П. — Журналист болур деп тургаш, өскээр бодапы бергеним дугайымда.

«Аргументы и факты» солундан **Р. ДОНГАК** очулдурган.

Красноярск край.

БАГАЙ ЧАҢЧЫГЫЫШКЫННАРДАН КАНЧАП АДЫРЛЫРЫЛ?

Азы кижи бодун чагырып шыдаар бе?

«Эң-не берге болгаш кончуг чугула тиилелге — ол дээрге кижи бодун тиилеп, чагырып алыры болур» деп, бурунгу шагда грек эртемден бир кижи чугаалаан. Ол черле дыка шын деп бодаар мен.

Кижи дээрге кижи-ле болгай. Кижилерде чаагай чаңчылдар, чаңчыгыышкыннар-биле чергелештир эвээш эвес бачыттыг чаңчылдар, чаңчыгыышкыннар база бар болгулаар. Чижээ, арагалаары, таакпылаары. Бо ийи «чаңчыл»—бүгү бужар болгаш хайлыг чаңчылдарның эң-не хоралыы. Ынчаарга кижи бодун тиилеп, чагырып шыдаар болганда, арагалаарын, таакпылаарын соксадып ап болур дээрзин бодумнуң амыдыралымдан бүзүреп көрдүм. Ынчаарга кара-таакпы аймаанче сундукан кижи ол бужар «чаңчылдан» боду уштунуп болур азы болбазын билбес мен...

1992 чылдың сентябрь ортан элээн эрте бергенде берге аарыгга таварыштым. «Шуут-ла кес кырынга келген турдум» деп хөөрем чокка чугаалап болур мен. Республиканың эмнелге комплекизиниң урология салбырынга мени чыттырган чүве. Сентябрь 22-ниң хүнү турганын мун-не билир мен. Бүүрек-сыный талазының аарыгларынга туттурган кижилерни эмнээр салбырның эргелекчизи Людмила Ивановна Зудилова кайгамчык эриг баарлыг, дыка дуржулгалыг доктор болду. Баштайгы кезип эмнээшкинни Людмила Ивановна кылгаш, кедергей хилинчектениишкинден мени адырып алды. Урология салбырынга чээрби ажыг чыл дургузунда ажылдап турар Раиса Аракчааның буянныын, аарыг кижилерге сагыш човангырын, холунуң чымчаан пат-ла магадаар бис.

Сентябрь төнчүзүнде мээң аарыымга база бирээ немешкен. Ам база кезип эмнээр. Оон башка түңнелдиң кандыг болурун бодум безин билип турдум. Назы-харым дөгүй берген кижи мен. Ынчалза-жок чырык өртемчейге чурттаарын кым-даа күзээр болгай. Шыдажыр аргажок хилинчектениишкинден адырлыры — чүден-даа артык чугула! Эът изин үргүлчү 39, 40 градустан батпаан, хан базыышкыны кылын хемээлге чедир кудулаан. База катап кезип эмнээр ужурга докторлар таварышкан.

Кезип эмнээшкинни Алла Васильевна Шеликалова кайгамчык мергежилдиг кылды. Кезип эмнээшкин дыка нарын болгаш халалыг болду, ынчалзажок эът изин дараазында хүнде (1992 чылдың октябрь 2-де) намдап эгелээн, чемге бичии хөөн бар апарды. Човуланныг аарыгның аспаандан мени адырып, хилинчектениишкинни соксаткан бо кайгамчык буянныг эмчиге — Алла Васильевнага чүректиң ханызындан база өөрүп четтирдим.

Кажан мени эмнелге черинден үндүр бижипкенде, база бир буянныг эмчи мени сагыш човангыр болгаш мергежилдиг ёзу-биле эмнеп турду. Ынчангаш буянныг эмчи Сергей Балчырович Самдаңга өөрүп четтиргенимни илергейлеп көрейн.

Берге аарыг-човулаңга туттурган «тоовадым, кортпадым» деп мегелээр эргем чок: мындыг берге үеде ажы-төлдү, өг-бүлени кижи бодап келир чүве чорду. Ынчангаш салым-чолду буянныг эмчилерге идегеп, бүзүрепкен мен. Эмнелге черинге эки тура-биле чедип келгеш, эмчилерге, оларның эм-таңынга, эмнээринге бүзүревес чамдык кижилерни база эскердим. Ындыг кижилерни эмнээри дыка берге боор чүве чорду.

Урология салбырының Людмила Ивановна баштаан найыралдыг коллективинде буянныг база бир эмчи бар. Ол үш тускай эртемниг: урология, ниити аарыглар эмчизи болбушаан, ине-биле эмнээриниң аргазын дыка билир. Үш дакпыр тускай эртемниг эмчи Анна Кара-Тонугга хөй хамаатылар чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин база илергейлеп турар.

Тыва Республиканың чүгле найысылалының эвес, бүгү районнарының чурттакчыларындан эвээш эвес кижилер урология салбырының бүгү коллективинге, чүгле эмчилеринге эвес, харын сестраларынга, санитаркаларынга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илергейлеп турар.

...Меңээ сиңниккен турган кедергей багай чаңчыгыышкын — демир-орук паровозунуң хемүр-даш одаар суугузу ышкаш, таакпылаарым. Ажылдап олургаш, папирос сорбайн, шыдашпас турдум: бичии кабинедим туман апаар, аңаа келген эш-өөр эпчоксунуп: «Саазын азы өске бир-ле чүве өрттенип турган эвес ирги бе?» деп айтырыглаар чүве.

Ынчаарга кадыкшылды экижидип, аарыгдан адырлыр деп бодаар болзуңарза, таакпылаарын баштай шеглээш, а оон сөөлүнде шуут соксадыр болза эки-дир деп, эмчилер, демги ол аарыгга таваржып турган эш-өөр меңээ сүмелээн. Ынчангаш таакпылаар чаңчылдан адырлырын шиитпирлээн мен. Баштай берге чүве чорду, хугбай таакпы сагыштан ыравас. А чоорту уттуптар, сагышка-даа кирбес апаар чүве болду. Ажыг чүве амзаарын база соксаткан мен. Ынчангаш таакпылаар, арагалаар багай чаңчыгыышкыннардан кижи черле адырлып ап болур-дур деп түңнелди кылдым. Таакпылаары, арагалаары — кижиниң туразы-дыр деп бодаар мен.

Иргит **АРГАН-ООЛ.**

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чыл оюнга тураскааттынган эртем-практиктиг конференцияның бөлүк киржикчилери.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

Чагыдылга—93

ЧАГЫДЫП БЕРГЕН

Келир чылдың солуннарынга чагыдылга адакталыр деп келген. Кижи бүрүзү солунну болур дээш өг-бүле бюджединде көрдүнген акшазындан 200 рубльди камнап алгаш, «Шын» солунну чагыдып ап турары эки-дир.

Ынчалза-даа рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында күш-ажылчы коллектив бүрүзү акша-төгерик талазы-биле бергедеп турар. Сан-хөө талазы-биле баддыры кошкап келген ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер ажылчыннарынга, ажылдакчыларынга шалың безин төлээри бергедеп турары билдингир.

Рыноктуң негелдези дошкун-даа бол, чамдык бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар ажылчыннарынга солуннарны бодунуң күсели-биле чагыдып бергеш, акша-төгериктиг болу берген шагда ажылчыннарындан тыртып алыр кылдыр чагыдылганы организастап турары өөрүнчүг. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур «Тес-Хем» колоннаның удуртукчулары ажылчыннарының акша-шалыңын чогуур үезинде албайн турарын өөренип көргеш, АКМК-ның күсели-биле 60 кезек «Шын» солунну ажылчыннарынга чагыдып бергенинге ук коллективтиң ажыл-ишчилери өөрүп четтиргенин илередип турар.

Бистиң корр.

САМАГАЛДАЙ ХҮРЭЭЗИ

Самагалдай хүрээзин бо чылдың май айда тудуп эгелээш, октябрь бирде ажыглалга киирген. Ону Самагалдай хүрээзиниң 220 чыл оюнга тураскаадып туткан. Тес-Хем районда сарыг-шажын ниитилели база-ла 1992 чылдың январьда тургустунган. Хүрээни кыска хуусаада тудуп, ажыглалга киирерinge тудугжулар Каадыр Салчак, Доржу Оюн, Виктор Хертек, Тамир Кунгаа кызымак ажылдаан.

Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаан колонна, орук-септелге-тудуг участогу, аңныыр-тывыш ажыл-агыйы, ыяш ажыл-агыйы, ыяш белеткээр пункт, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз, техника септээр бүдүрүлге хүрээни тударынга акша-төгерик-биле дузалаан. Район Соведи 45 муң рубльди тускайлап берген. Сувандии, Андрей Сандыкмаа, Тимур Кужугет, Альберт Тагаланов болгаш өскелер-даа акша-төгерик-биле дузалаан.

Таш-оол **КУНГА.**

Самагалдай хүрээзиниң ламазы.

ГЕНЕРАЛ СТЕРЛИГОВ

(Төнчүзү. Эгези № 226 «Шында»).

Корр. Лубянкада, бир янзы чугаалаарга, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң (КАК-тың) турган черинде ам байдал кандыгыл?

Генерал. Мурнунда аңаа турган бүгү генералдарны ажылдан үндүрүпкен, оларның орнунга чаа кижилерни киирип, колдуунда садып ап турар. Кошкак билиглиг болгаш чавыс мергежилдиг офицерлер бедик дужаалдыг начальниктер болу берген. А чогум чүү боор турарын азы чүү болдуна берип болурунуң магатчогун айыыл чок чорук органнарының хууда составы ам-даа хандыр медерел билбээн. Комитетти чазак бүрүн узуткааш, ооң орнунга шаажылакчы чаа органны тургузуп ап шыдаптар болза, демократия база узуткаттынар апаар. Амгы үеде КАК-ты кедергей бактап, ону НКВД-биле дөмейлеп, кижилерни коргудуп, хөй-ниитини соора угаадып турар.

Разведка бисте колдуунда шуут сандараан, даштыкы разведкага удур дугайында чугаалаан-даа херээ чок: Россияның кызыгаарлары ажыктыр, кижилерни даштыкы чурттар разведкаларынга ажылдаар кылдыр садып ап турар. Американнар бистиң чуртувуста амгы үеде бодунуң бажынында ышкаш, хостуг хөделип турарлар! Мооң мурнунда байдал кажан-даа мындыг турбаан. Бистиң айыыл чок чорук органнарывыс амгы үеде Американың контролюнуң адаанче шилчип кире берген деп бодаар мен.

Корр. Бурган өршээ! Силерниң бодап турарыңарны ёзугаар алырга, бистиң айыыл чок чорук органнарывыс амгы үеде АКШ-ка бараан болу берген ышкажыл?

Генерал. Айыыл чок чоруктуң удуртулгазы чүнү кылып турарын билир силер бе? Политиктиг кедээшкинни, аңнаашкынны кылып, шаандакы хаан чазааның үшкү салбыры хевирлиг болу берген. Оон тодаргай барымдаазын силерге бадыткап болур мен.

Мындыг тодаргай чижек бар. «Реформаларны реформалааны» деп номну Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Хасбулатов бижээш, ооң гонорар акшазын «Арготестиң» агар санынче шилчидерин дилээн. Ынчаарга халашкан шериг албанныгларындан тургустунган фермерлер ниитилелин «Агротес» деп адап турар болгай. Россияның айыыл чок чорук министри дээрги Баранников демги Хасбулатовтуң номунуң кырынга мындыг айтыышкынны бижип каан: «А. В. Пронинге: «Агротес» деп акционерлиг ниитилелди оперативтиг арга-биле дүрген болгаш ылаптыг хынап көөрүн дагзып көрүңер, чүге дээрге орус соборну болгаш ындыг хевирлиг организацияларны акша-хөреңги-биле хандырарын боттандырып турар дугайында медээ бар. Түңнелин 1992 чылдың август 1-ге чедир илеткээр силер. Баранников».

Дээди Советтиң Даргазын контрольдаар, хынаар дугайында айтыышкынны мооң мурнунда турган министр кажан-даа бербейн турган. Хасбулатовту кедээрин Баранниковка кым чөпшээрел берген-ил? Орус соборну акша-хөреңги-биле хандырып турарын эрге-чагыргалар чүге сонуургай бергенил? Хүн бүрүде мени кедээринге, хынаарынга үш автомашиналарны ажыглап эгелээннер.

Корр. КАК-тың генералы кижи Орус патриоттуг шимчээшкинниң удуртукчузу болуп турар чорук ук шимчээшкинниң адын баксырадыр бербес ирги бе? Ол дугайында бодап көрген силер бе?

Генерал. КАК-тың генералы кижи Россияның камгалакчызы патриоду болбас болза, Төрээн чуртувусту кым камгалаарыл ынчаш? Чамдык офицерлерниң бо шимчээшкинге ам-даа каттыжып кирбээнин кайгаар-дыр мен.

Корр. Бодуңар дугайында чугаалап берип болур силер бе?

Генерал. Мен улуг болгаш төлептиг Россия дээш демисежип чоруур орус националист кижи мен. Бодум хуумда меңээ хөй чүвениң херээ чок. Хууда амыдыралымга эргежок чугула бүгү чүүлдер бар, ынчалзажок ол чүүлдерниң шуптузун оскунуп магатчок мен.

Корр. Квартира айтырыынга хамаарыштыр силерни судка киирген болгай. Ону канчаар көрүп турар силер?

Генерал. Ийе, ындыг чүве. Удавас суд болур, мени квартирадан үндүр ойладыр бодап турарлар. Мени квартирадан үндүр октаптар-даа болза, национал шимчээшкинге хевээр артар мен. Ынчаарга мени кара-бажыңга олуртуп-даа каар болза, кортпас мен. Аңаа шагда-ла белен мен.

Корр. Офицер кижиниң арын-нүүрүнүң дугайында база чугааладыңар. Ынчаарга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-агый эргелелинге ажылдавышаан, аңаа ажыглап турган артык эргелериңер офицер кижиниң арын-нүүрүнге, ат-алдарынга дүгжүп турган бе?

Генерал. Артык эргелерни казыыр талазы-биле комиссия Горбачевтуң негелдезин ёзугаар ажылдап эгелээн болгаш Россияның Президентизиниң албан-дужаалынга Николай Рыжков бодунуң кандидатуразын депшидер деп бодап турар дугайында медээ дыңналы берген сөөлүнде ук комиссия кедергей идепкейлиг хөдели берген. Рыжковка хамаарыштыр ол кызыыышкын, ыйыышкын кымга-даа эки билдингир — политиктиг айтырыг-дыр. А мени кызыышкынга, ыйыышкынга ынчаарда таварыштырган херээ чүл? ССРЭ Чазааның ажыл-агый эргелелиниң начальниги турган үемде хөй кижилерниң артык эргелерин күш чок болдурган мен.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң күрүне дачаларын хуужуткааш, хөй акшаны камнап алырының эргежок чугулазын Н. Рыжковка бүзүреткен мен. Чижээ, министр чораан чаңгыс пенсионерниң чурттап, ажыглап турар дачазынга чыл бүрүде 46 муң рубльди чазактың чарыгдап келгенин Рыжковка чугаалаарымга, ол кайгай берген. Ынчангаш чазак дачаларын садар, ында пенсионерлерниң күсели-биле ук дачаларны хандырар азы оларга чаа дачалар тудар чер участоктарын тускайлаар дугайында Н. Рыжков ынчан М. Горбачевка ийи удаа барган кижи. Горбачев ол саналды хүлээвээн.

Корр. А силерниң дачаңар?

Генерал. Бежен ажыг чыл бурунгаар туттунган чаңгыс каът ыяш дачаны, оон немелде чүүлдери-биле ынчаарда 34 муң рубль-биле садып алган мен. Квартирадан, дачадан аңгыда менде өг-бүле: кадайым, уруум, оон бичии кызы база бар. Кажан Москваны, Россияны садып турар бо үеде мени, бүгү өг-бүлемни квартирадан, дачадан үндүр октаар бодап турар-дыр.

Корр. Бурганга бүзүрээр силер бе?

Генерал. Бүзүрээрин оралдажыр мен.

Корр. Хүндүлээриңер политиктиг ажылдакчылар силерде бар бе?

Генерал. Ол кижилерни адап мактаарымга, оларга багай болу бээр магатчок боор.

Корр. Оода-ла чаңгыс чижек дугайында чугаалап көрүңерем.

Генерал. Чижээ, Шумейкону, Сковоту хүндүлээр мен. Олар — күрүнениң, чоннуң эрге-ажыын үнелээр төлептиг кижилер-дир.

Корр. А Ельцинни хүндүлээр силер бе?

Генерал. Ельцинге мындыг сүмени берип болур ийик мен: кижилерниң чаңгыс бөлүү-биле, политиктиг тодаргай күш-биле бодуңарны холбаштырбайн көрүңер. Президент кижи болза ниитилелге арбитр болур, күрүнениң эрге-ажыын чүден-даа бедик кылдыр көөр болгаш политиктиг бүгү чөрүлдээлерден боду кезээде бедик болур ужурлуг.

Корр. Россия парламентизиниң даргазының дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл? Чечен националдыг ол дарганы Орустуң национал собору деткип турар деп чугаа бар. Ол шын бе?

Генерал. Эрге-чагырга хуваалдазының ол үш бөлүүнүнге Хасбулатов чогумчалыг рольду ойнап турар деп санаар мен. Эрге-чагыргада политиктиг партия болуп турар Демократтыг Россияның талазындан Хасбулатовту шыңгыы болгаш чөптүг эвес шүгүмчүлеп турары-биле чөпшээрежип шыдавас бис.

Корр. Бодуңар чогум кайы хире чурттал чор силер?

Генерал. Акша ажылдап ап эгелээрин күзээр-дир мен. Рыжков ышкаш чаржынчыг чаңгыс пенсия-биле ынчаар чурттаарын күзевес мен.

Корр. Чүнүң күсели-биле чурттап чор силер?

Генерал. Шериг пенсиялыг мен, ооң кырынга немей ажылдап ап турар мен. Экономиктиг айыыл чок чорук айтырыгларынга хамаарыштыр консультацияларны, тайылбырларны кылып, ачы-дузаны чедиреримге, меңээ акшаны төлеп турар.

Корр. Разведчик болуп чораан болганыңарда, дуржулгаңар ажыглап тур силер бе?

Генерал. Ийе, ажыглап турар мен.

Корр. Силерниң хууда чепсээңер, камгалалыңар бар бе?

Генерал. Чепсээм чок, камгалалым бар

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

УЛУГ-ХҮННЕРДЕ НАРЫН

дээрзин милиция ажылдакчылары демдеглеп турар. Бодап-даа көрүңер даан, чижээлээрге, ноябрь 15-те хоорайга өске кем-херектерден аңгыда, 8 удаа үптээшкин болган. А өске хүннерде бо талазы-биле криминогенниг байдал чүгээр бөлүп турар. Ол үптээшкиннерниң алдызын дораан тодараткан, чүге дизе чамдык хамаатылар мындыг таварылгаларда милиция органнарынче дораан дуза дилеп, телефоннап кээп турар.

Чижек-биле алырга, ноябрь 15-те Кызылда Кырганнар бажыңының чанында автобус доктаар черге ийи оол Ч-ниң эът суп алгаш чораан рюкзагын хунаап алгаш, дезе берген болган. Ук хамааты ол-ла дораан милицияга дыңнаткан. Ол үеде патруль-пост албанының ажылдакчылары П. Н. Логачев, милицияның улуг лейтенантызы Э. С. Ак-оол болгаш милицияның биче сержантызы В. Ч. Шалагин олар үптекчилерни тудуп алыр дээш хоорайның дыка хөй черлерин кезип, хынаан соонда Кызыл районнуң шериг комиссариадының чанынга чораан үптекчилерни тудуп алган. Үптекчилерниң бирээзи 26 харлыг Я болгаш 28 харлыг К оларны үптеткен хамааты дораан таныл каан.

Ол-ла хүн хамааты 3.250 рубль өртектиг «Мальвина» фирманың джинсы чүвүрүн алыскан дугайында милицияга дыңнаткан. Кызыл хоорайның милициязының патруль-пост албанының ажылдакчылары сержант Э. К-Х. Насюрун болгаш биче сержант А. А. Мостовских олар дилеп тургаш, үптекчини тудуп алган.

Ол-ла хүннүң кежээзинде хоорайның патруль-пост албанының ажылдакчылары биче сержант Н. В. Кулаков, К. Ш. Сайфудиллин Н. Гастелло аттыг парктың чоогунга чаштынып турган аныяк оолду хынай бергеннер. Ооң холунга артык бөрт чораан болган. 19 харлыг Н. дээрзин танцы шөлүнге бөргүн алзыпканы ол-ла черге чугаалаан. Бо талазы-биле кеземче херээн истеп турар.

Кандыг-даа кем-херек болу бээрге, милиция ажылдакчыларынга үезинде дамчыдарга, дузалыг болур дээрзин хамаатылар уттпас болза эки. Херекти «изии-биле» истээрге, багай эвес түңнелдерлиг болур.

Оон аңгыда автовокзалда, автобустарда, магазиннерде, рынокта болгаш өске-даа хөй улус чыглыр черлерде аңаа хептиг милиция ажылдакчылары база ажылдап чоруп турар дээрзин уттпас херек. Берге үеде олар хамаатыларга «дүрген дузаны» чедирип турар.

Бо бүгү кем-херектерни тодарадып истээринге чугула черни ээлеп турар.

Аяна **КУУЛАР.**

ТР-ниң ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору.

КИНО

— НОЯБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дух мщения» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, **«Видеозал»: «Придорожное заведение»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Урга — территория любви» 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совези болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчызы — 3-45-93. КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыткынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны.
Тиражы 27010.
Чагыг № 227.